

॥ श्रीवल्लभः ॥

दशदिग्-तविण्ठी वादिदिग्गण्डेशरी जगद्गुरु, मैत्रेयाजी-

श्रीपुरुषोत्तमल महाराजनुं चरित्र

तथा

विषयु द्रोहीओने पडकार.

भारतेन्दु ज्ञानु हरिश्चन्द्रविभित
'वैष्णवता अने भारतवर्ष' ओ लेख तथा
गुर्जरकविसाभ्राद् कविश्री ह्यारामभाधना
हरिहरादिस्वरूपतारतम्यअंगसमेत

लेखकः श्रीयुत हरिशंकर ओंकारल साहू
भी.सक अने वेदान्तविशारद.

श्रीपुष्टिआर्वाव वैष्णव महासला तथा सहगत शैक हरलवनवास
पुरुषोत्तमदासना इंड्या इस्टी साहेबोनी सदाभतापी.

प्रकाशकः-शुद्धाद्वैतकार्यालय,

सं. १६८५.

१७४८, राजमंडेलानी रोड, -अमदावाद.

प्रति ४०००.

श्रीगणेशाय नमः

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૮૪૮ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ યુક્તોત્તમ મહાશયજી જીવનચરિત્ર
તથા વિષ્ણુકોશીયને પસાર

વિષય પર ૨૨૩૩ : ૬૨૧૨૫ પુસ્તકો

वेत्तया. गणितपुराण. त्रिलोकप्रकाशकसमी. (संस्कृत) ...

गोम्वापी श्रीपुरुषोत्तमजीस्य गण.

प्राकृत्यः-भाद्रपद शुक्ल ११ मं. १७५६

શ્રીપુરુષોત્તમજી.*

અહારમી સદીના એક મહાન આચાર્યશ્રી.

(લેખક—રા. રા. હરિશંકર ઓંકારજી શાસ્ત્રી, મીમાંસક, વેદાન્તવિશારદ.)

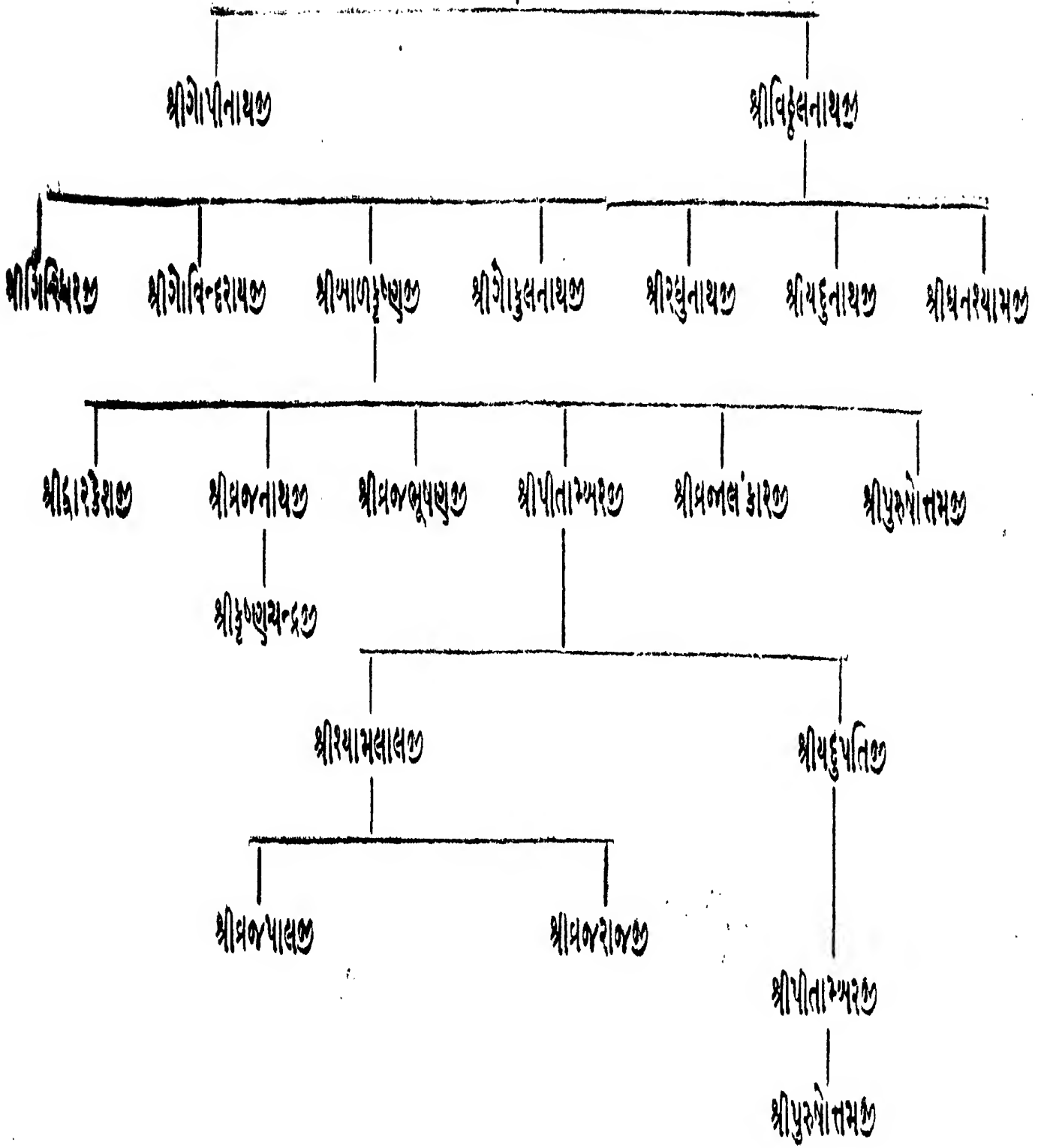
વેદાન્તદર્શનની ઉત્તમતા—સંસ્કૃત સાહિત્યમાં દર્શનશાસ્ત્રોનું પ્રાધાન્ય છે. દર્શન અથવા જોટલા સંસ્કૃત ભાષામાં ઉપલબ્ધ થાય છે, તેટલા અને તેવા પ્રૌઢ અન્યો દુનિઆની કોઈ પણ ભાષામાં ભાગ્યે જ પ્રાપ્ત થશે. આ વિષયમાં બધાએ ઇતિહાસકારો એકમત્ય દાખવે છે. દર્શનશાસ્ત્રોમાંએ વેદાન્તદર્શનજી મુખ્ય છે. જે સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી (આધુનિકોના કહેવા પ્રમાણે) વેદાન્તદર્શનને જૂદું કરવામાં આવે તો ઉત્તમાંગને—મસ્તકને શરીરથી પૃથક્ કરવા જેવું અઘટિત અને વિવેકશન્ય કાર્ય થાય. વેદાન્તદર્શન સંસ્કૃત વાડમયનું ઉત્તમાંગ છે. ભારતીય પશ્ચિમો વેદાન્તનો વિચાર હજારો વર્ષથી કરતા આવ્યા છે. માનવ વિચારશક્તિની પરાકાષ્ટાજ વેદાન્તવિચારમાં સમાયતી છે. ભારતીય પશ્ચિમો જેઓ આ વિષયમાં સૂક્ષ્મતમ વિચાર કરે છે, તેઓ વિચાર અન્ય ભાષાના પશ્ચિમોએ કર્યોજ નથી એમ કહેવામાં આવે તો, તેમાં લેશ પણ અતિશયોક્તિ નથી. વેદવ્યાસે વેદાન્તસૂત્રોમાં પૂર્વાચાર્યોના મતોનાં ઉલ્લેખ કર્યો છે; તે ઉપરથી જણાય છે કે વેદાન્તસૂત્રો પ્રકટ થયા તે પહેલાં પણ ભારતવર્ષમાં આ વિષયનો વિચાર કરાયો છે.

મતભેદ—કહેવાય છે કે શંકરાચાર્ય પછી વેદાન્તસિદ્ધાન્તમાં મતભેદ પડ્યા અને પરિણામે રામાનુજાદિ સંપ્રદાયો સ્થપાયા. સામ્પ્રદાયિક મતભેદ અને ઉપાસનાના વિષયમાં આ આચાર્યોએ પણ સૂક્ષ્મતમ વિચાર કર્યો છે. ઈશ્વરોપાસનના જે વિષયમાં જે સામ્પ્રદાયિક મતભેદો અસ્તિત્વ ધરાવે છે, અને તે વિષયોના જે વાદઅન્યો ડાખાયા છે તેનું અધ્યયન અને મનન કરવાથી સુરસરસ્વતીના અનન્ય સેવકો કોઈક અનેરો અનિર્વચનીય આનંદાનુભવ કરે છે. આ આનંદનો ગન્ધ પણ અન્ય ભાષાના પશ્ચિમોને ભાગ્યે જ પ્રાપ્ત થતો હશે.

કલહપ્રિયોની મૂર્ખતા—આ પ્રકારનો વાણીનો વિલાસ શ્રીરામાનુજાદિ શ્રીવાલ્મીકીનાન્ત અને શૈવશાક્તાદિ વાદઅન્યોમાં મોજુદ છે. પરંતુ આ વાદઅન્યોમાં વાસ્તવિક સિદ્ધાન્તો તેના મર્મજોનેજ જાત હોય છે, અને અન્યને કચિત્ નિરોહિત રહે છે. તેના પરિણામે પારસ્પરિક સામ્પ્રદાયિક કલહો પ્રારંભાય છે. વિદ્વાનો વાસ્તવિક સ્થિતિનો વિચાર કરે છે, અને અન્ય લેલામુઓ નિજ અલ્પજ્ઞતાને લીધે તેના વિદ્વહભોગ્ય સાહિત્યને કલહનું સ્વરૂપ અર્પે છે. કલહ: જે સમ્પ્રદાયોમાં અથડામણ થઈને નિન્દા આક્ષેપો પણ શરૂ થતા જેવામાં આવે છે. સામ્પ્રદાયિક મતભેદોનું મર્મ વિદ્વાનો જાણે છે, અને પશ્ચિમોને તેને કલહ કહે છે. દોષ વસ્તુનો નથી, જેનારનો છે. અત્યારે કેટલાક શૈવમન્યોએ આવા વિદ્વહભોગ્ય વિનોદને કલહમાં ફેરવી નાંખ્યો છે. ચન્દ્ર જગતને આલ્હાદક લાગે છે, તેમ કોઈને—દદનિ—અંગારા જેવો પણ દેખાય છે.

પ્રહસ્તવાદ સાથે પ્રકટ થયેલા લેખમાં મુદ્દારો વધારો કરીને અત્રે પ્રકટ કર્યો છે.

श्रीमहाप्रभुः

आपश्रीना पितृवरुषु श्रीपीताम्बरः अने प्रहसम्बन्ध करवतार गुरु श्रीकृष्णचन्द्रः इता. श्रीप्रथपकृष्णः आपश्रीना पितृव्य (माका) थाय. श्रीप्रथपकृष्णः सुरतमां श्रीआनन्दकृष्णः (अंकरोलीथी) पधरायी मन्दिर सिद्ध करव्युं इतुं अने ऐमती न कृपायी श्रीपुरुषोत्तमः श्री-आनन्दकृष्ण प्रभुती सेवा प्राप्त थय इती आ वार्ता आपश्रीये भाष्यप्रकाशमां नीये मुज्य वरुंवी छे.

तत्पुत्रान् सह सनुभिर्निजगुरुन् श्रीकृष्णचन्द्राह्वयान्, भक्त्या नौमि पितामहं यदुपतिं तातं च पीताम्बरम् ।

वन्दे श्रीवजराजमन्वयमणिं यद्रोचिषा मादृशो-प्यासीन्मूर्ध्नि कृपापरः प्रभुवरः श्रीबालकृष्णः स्वयम् ॥

અઢારમી સદીમાં આકમણુ—કેટલીએ વાર એમ પણ બને છે કે વિદ્વાનો માયા-
 મોહિત થઈ ગય છે, ત્યારે તેઓ પણ વિનોદને કલહનું સ્વરૂપ આપે છે. આવોજ એક
 બનાવ ઇતિહાસના પૃષ્ઠો ઉપર, વિક્રમની અઢારમી શતાબ્દિમાં થયેલો દષ્ટિપથ થાય છે.
 અપ્પય્ય દીક્ષિત નામના એક શૈવ પણ્ડિતે રામાનુજ અને મધ્વ સમ્પ્રદાયો ઉપર હુમલો કર્યો
 હતો. તેણે પોતાના મામા તાતાચાર્ય પર જ આકમણુ કર્યું હતું. તાતાચાર્ય પોતે વૈષ્ણવ
 હતા, તેથી તેમને ચીડવવા માટે અપેયદીક્ષિતે “શિવતત્ત્વવિવેક” નામનો ગ્રંથ લખ્યો.
 અને તદ્દ્વારા અપસિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કરીને શૈવ અને વૈષ્ણવોમાં કલહ ઉત્પન્ન કર્યો. તેમજ
 શાસ્ત્રની ચર્ચાનું બહાનું કરી ઇશ્વરનીએ નિન્દા કરવાનું ધ્વણિત અને અનાયોચિત કાર્ય
 કર્યું. અઢારમી સદીના એક કહેવાતા દિગ્ગજ વિદ્વાને આર્વું કાર્ય કર્યું તે અત્યંત શોચનીય
 છે. જો કે તે સમયેજ રામાનુજદિ વૈષ્ણવ સમ્પ્રદાયો તરફથી પણ ‘શૈવમતવિધ્વંસ’
 અને ‘દુરહયપેટિકા’ વગેરે અનેક ગ્રંથોદ્વારા તેનું ખંડન કરવામાં આવ્યું હતું.
 આ કલહ દ્વાવિડ અને તૈલંગ બ્રાહ્મણોમાં શરૂ થયો અને તેના પડઘા ઉત્તર હિન્દુસ્થાન
 અને ગુજરાત કાઠીઆવાડ સુધી પડ્યા. આપણા સમ્પ્રદાયે પણ આ ધાર્મિક વિવાદમાં બહુ
 ફાળો આપ્યો છે. શૈવમતવિધ્વંસ અને દુરહયપેટિકા વગેરે ગ્રંથોથી ઉચ્ચ કક્ષાનું સાહિત્ય
 દશદિગ્વિજયી ગો. શ્રીપુરુષોત્તમચરણે પૂરું પાડ્યું હતું. આપશ્રી પ્રહસ્તવાદ અને પણ્ડિતકર-
 ભિન્દિપાલવાદમાં શૈવમતનું ચૂર્ણશઃ ખણ્ડન કર્યું છે. આ બે ગ્રંથોદ્વારા આપશ્રીએ એક
 પ્રકારના અતિઅધઃપતનથી જગતને બચાવ્યું છે. (યદ્યપિ તત્પૂર્વેજ મહાપતિ જયગોપાલ
 લદ્દજીએ “બહિર્બુખ્મુખધ્વંસ” નામનો વાદ ગ્રંથ લખ્યો હતો, અને તેનું સ્થાન વાદ
 ગ્રંથોમાં શ્રેષ્ઠ છે, તથાપિ) આ બે ગ્રંથોદ્વારા શૈવ અને વૈષ્ણવ મતોનું સુંદર રીતે
 પૃથક્કરણ થયું છે. તેમાંએ પ્રહસ્તવાદ

રૂપ મહાન વાદ ગ્રંથ તો અપેયદીક્ષિતના શિવતત્ત્વવિવેકનું
 ખંડન કરે છે.

શ્રીમત્પુરુષોત્તમજી મહારાજશ્રી—શુદ્ધાદ્વૈત અખણ્ડબ્રહ્મવાદના સંસ્થાપક અખણ્ડ-
 ભૂમણ્ડલાચાર્ય ચક્રવર્તી શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી મહાપ્રભુજીના દ્વિતીય કુમાર ગોસ્વામી શ્રીવિકુલ-
 નાથજી (શ્રીગુસાંધજી) ના પરમ પુનિત વંશમાં આપશ્રીનું પ્રાકટ્ય સંવત ૧૭૨૪ના ભાદ્રપદ
 શુકલ એકાદશીના દિને શ્રીમદ્ગોકુલમાં થયું. આપશ્રીની વંશાવલી બીજા પૃષ્ઠ પર છે.

વિદ્યાભ્યાસ અને ગ્રંથપ્રણયન—શ્રીમત્પુરુષોત્તમજીમહારાજના અગાધ પાણ્ડિત્યના
 સમ્બન્ધમાં નીચેની આખ્યાયિકા પ્રસિદ્ધ છે. શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજ સાત વર્ષના
 બાળક હતા તે સમયે અપ્પય્યદીક્ષિત સૂરતમાં આવ્યા, અને તેમણે શુદ્ધાદ્વૈતમતાનુયાયી
 વૈષ્ણવોને શૈવમતનો ઉપદેશ આપવો શરૂ કર્યો, અને કહેવરાવ્યું કે શુદ્ધાદ્વૈતના આચાર્યો
 શાસ્ત્રાર્થ કરવા તૈયાર થાય. મહારાજશ્રી બાલક હતા, તથાપિ માતૃચરણે જવાબમાં એ
 અપેયદીક્ષિતને કહ્યું કે ત્રણ દિવસ પછી મારા બાલક શાસ્ત્રાર્થ કરશે, અને તેજ ક્ષણે
 બાલકને શાસ્ત્રાર્થ માટે સજ્જ થવાનું ફરમાવ્યું, માતૃચરણની આજ્ઞા સાંભળીને પોતે
 ભોંયરામાં પધાર્યા. ત્યાંજ શ્રીબાલકૃષ્ણજીને પધરાવીને શ્રીમહાપ્રભુજીની સમીપ સર્વોત્તમ-
 સ્તોત્રનો પાઠ શરૂ કર્યો. ત્રણ દિવસ સુધી અખણ્ડ જપ ચાલુ રહ્યો. (કાંઈ કહે છે કે

ત્રિવિધનામાવલીના પાઠ કર્યો.) ચોથે દિવસે શ્રીબાલકૃષ્ણજી અને શ્રીમહાપ્રભુજીએ સાક્ષાતકાર કરાવીને વિદ્યાદાન આપ્યું. આ આખ્યાયિકાના પુરાવામાં આ ભાષ્યપ્રકાશની સમાપ્તિનું મંગળાચરણ રજુ કરવામાં આવે છે. આ જનશ્રુતિમાં આંશિક સત્ય તો છેજ. વળી આ મંગળાચરણ ઉપરથી એમ પણ સિદ્ધ થાય છે કે શ્રીપુરુષોત્તમજીમહારાજના સમયમાં સામ્પ્રદાયિક ગ્રંથોનાં પઠનપાઠન પણ નિવૃત્ત થયાં હતાં. તે શ્લોકો નીચે મુજબ છે—

ક્રીડન્ શ્રીબાલકૃષ્ણઃ પરમકરુણયા મન્મનઃ પ્રેરયિત્વા
 માખ્યાર્થં યોઽતિગૂઢં પ્રકટિતમકરોત્ સમ્પ્રદાયે નિવૃત્તા
 તં નિત્યાકુઠ્ઠશક્તિં વૃતનિસ્થિલનિજાજ્ઞાનસંસારહારમ્
 સ્મૃત્વા સ્મૃત્વોપકારં પ્રમુદિતમુદિતઃ સ્વપ્રભું સન્નમામિ ॥
 માયાવાદાદિવાદૈર્વ્યવહિતમિવ તં બ્રહ્મવાદં પ્રકાશ્ય
 શ્રીમત્કૃષ્ણાજ્ઞયા તદ્રતિપથ ઉદિતો દૈવજીવાવનાર્થમ્ ।
 યૈસ્તાન્ શ્રીકૃષ્ણરૂપાન્ પ્રથિતગુણગણાન્ શ્રીમદાચાર્યવર્ય્યાન્
 ધ્યાયંધ્યાયં નમામિ સ્વહિતમવહિતસ્ત્કૃપાદાષ્ટિવૃષ્ટ્યા ॥

આ ઉપરથી જ્ઞાત થાય છે કે શ્રીમત્પુરુષોત્તમજીમહારાજને શ્રીબાલકૃષ્ણપ્રભુ અને શ્રીમહાપ્રભુજીની કૃપાથી અગાધપાણ્ડિત્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. આપશ્રી નિખિલ વિદ્યાપારંગત થયા. શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજ ઉપર જે ગોસ્વામીશ્રીનો વિશેષ ઉપકાર થયો છે. (૧) શ્રી વજરાજી અને (૨) શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રજી. શ્રીવજરાજીની કૃપાથી શ્રીબાલકૃષ્ણપ્રભુનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું; અને શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રજી પાસેથી સમ્પ્રદાયનું મર્મ મળ્યું. આપ શ્રીએ પિતૃચરણ શ્રીપીતામ્બરજી અને પિતામહ શ્રીયદુપતિજીના નામથી પણ ગ્રંથો રચ્યા છે. ગોલોકવાસી તેલીવાલાનું મત છે, કે શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજે શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રજી મહારાજના નામથી 'ભાવ પ્રકાશિકા' પ્રકટ કરી હતી. વિચાર કરતાં તેલીવાલાનું મત યથાર્થ જણાય છે. કારણ કે ભાષ્યપ્રકાશમાં જે લેખનશૈલી અને તુલનાત્મક વિચારપદ્ધતિ આદરી છે, તેજ શૈલી અને પદ્ધતિ ભાવપ્રકાશિકા વૃત્તિમાં પણ દષ્ટિપથ થાય છે. કિંબહુના કેટલાક સ્થલોમાં તો ભાષ્યપ્રકાશની પંક્તિઓ અક્ષરશઃ ઉદ્દૃષ્ટ કરેલી છે. શ્રીપુરુષોત્તમજીમહારાજે નવલક્ષ શ્લોક પૂર સાહિત્ય સંસ્કૃતભાષાને અર્પણ કર્યું છે, આપશ્રીના ગ્રંથોની સૂચી નીચે મુજબ છે:—

શ્રીપુરુષોત્તમજીએ રચેલા ગ્રંથો.

ટીકાગ્રંથો—૧. તત્ત્વાર્થદીપનિબંધપ્રકાશાવરણભંગ, ૨. પૂર્વમીમાંસાભાષ્યવિવરણ, ૩. શ્રીમદ્ભુભાષ્યપ્રકાશ, ૪. શ્રીસુખોદિનીપ્રકાશ; ૫ થી ૨૦ શ્રીમહાપ્રભુજીના પાંચ ગ્રંથો પર સોળ ટીકાઓ, ૨૧. પત્રાવલંબનટીકા. ૨૨. વિદ્વન્મંડનસૂવર્ણસૂત્ર, ૨૩ ભક્તિહંસવિવૃત્તિ, ૨૪. ભક્તિહેતુનિર્ણયવિવૃત્તિ, ૨૫. ન્યાસાદેશવિવૃત્તિ, ૨૬ ગાયત્રીકારિકાવિવૃત્તિ, ૨૭ શ્રીસર્વોત્તમસ્તોત્રટીકા, ૨૮. શ્રીવક્ષભાષ્ટકવિવરણ, ૨૯. સ્કુરત્કૃષ્ણપ્રેમામૃતટીકા, ૩૦. દ્વાનિશ્વરપરાધક્ષમાપનટીકા. સ્વતંત્ર ગ્રંથો—છાન્દોગ્ય આદિ બાવન ઉપનિષદો ઉપરનાં ભાષ્યો, (૩૧ થી ૮૨ સુધી) ૮૩ પ્રસ્થાનરત્નાકર ૮૪ દ્રવ્યશુદ્ધિ ૮૫ અધિકરણમાલા, ૮૬ ભાવ પ્રકાશિકા. ૮૭ થી ૧૦૦ પ્રહસ્તાપદ આદિ ચોવિશ વાદ ગ્રંથો.

અન્ય ગ્રંથો—આ ગ્રંથો ઉપરાંત પણ અનેક ગ્રંથોનાં નામ સાબળવામાં આવે છે. ઉપર જણાવેલા ગ્રંથોમાં ઉપનિષદોપર જુજ સાહિત્ય મલે છે, અને ખીજું મોટે ભાગે જે ઉપલબ્ધ થાય છે તેટલાંના નામ ઉપરની સૂચીમાં દાખલ કર્યાં છે. શોધખોળ કરવાથી અન્ય ગ્રંથો પણ પ્રાપ્ત થાય તેવો સંભવ છે. ઉપર જણાવેલા ગ્રંથોમાં પૂર્વમીમાંસાના ભાવાર્થપાદભાષ્યનું વિવરણ નિજ પિતામહ શ્રીયદુનાથજીના નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. પુષ્ટિ-પ્રવાહમર્યાદાભેદની ટીકા અને શાસ્ત્રાર્થત્રકરણનો આવરણુલગ્ગ પિતૃચરણુ શ્રીપીતામ્બરજીના નામથી લખ્યો છે. તેમજ ભાવપ્રકાશિકાવૃત્તિ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રજીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

શ્રીગોપીનાથજીને નમન—સામ્પ્રદાયિક સાહિત્યનાં અવલોકનથી સ્પષ્ટપણે સમગ્રય છે કે શ્રીગુસાંઘજીનો કૃષ્ણદાસ અધિકારી સાથે ઝઘડો થયા પછી શ્રીગોપીનાથજીના વહુજી પોતાના લાલજી શ્રીપુરુષોત્તમજીને પધરાવીને દક્ષિણમાં ચાલ્યાં ગયાં, અને પોતાની સાથે કેટલુંક સામ્પ્રદાયિક સાહિત્ય પણ લઇ ગયાં, ત્યારથી શ્રીગુસાંઘજી અને તેમના વંશને આચાર્યચરણનો વારસો પ્રાપ્ત થયો. શ્રીગોપીનાથજી સમ્પ્રદાયમાં નામશેષ રહી ગયા. કોઇપણ ગ્રંથકારે શ્રીગોપીનાથજીને નમન કર્યું છે એમ જ્ઞેવામાં આવ્યું નથી, તથાપિ શ્રીપુરુષોત્તમજી ભાષ્યપ્રકાશમાં તેમને નમન કરે છે, અને “તેજ્જેરાશિ” તથા “દ્યાર્ણવ” વિશેષણ વાપરીને તેમની મહત્તા પ્રકટ કરે છે. શ્રીગોપીનાથજી શ્રીગુસાંઘજીના જ્યેષ્ઠ બંધુ થાય. તેથીજ શ્રીગુસાંઘજીની પહેલાં શ્રીગોપીનાથજીને નમન કર્યું છે.

લેખનશૈલી—ભાઇ વસંતરામ શાસ્ત્રી અને ગોલોકવાસી તેલીવાલા જેવા સદૈર્ઘ્યુવોની કૃપામી મને શ્રીપુરુષોત્તમજીના નિજ હસ્તાક્ષરે લખાયલા અનેક ગ્રંથોનાં દર્શનનો લાભ મળ્યો છે. પ્રહસ્તવાદ, શ્રીસુખોધિનીકારિકા, ભાષ્યપ્રકાશાદિ આપશ્રીના નિજ હસ્તાક્ષરે લખેલા અનેક ગ્રંથો વાંચવાનો પ્રસંગ તેલીવાલાદ્વારા મને પ્રાપ્ત થયો છે.

શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજની લેખનશૈલી અત્યંત પ્રામાણિક છે. આજે આપણે પાશ્ચાત્યોમાં જે તુલનાત્મક લેખનપદ્ધતિ જ્ઞેમ્યે છીએ તેજ પદ્ધતિનો સમાશ્રય ત્રણસો વર્ષ પૂર્વે ભારતીય પંડિતો કરતા. પાશ્ચાત્યોની તુલનાની અપેક્ષા શ્રીપુરુષોત્તમજીમહારાજે કરેલી તુલના અત્યંત પ્રામાણિક છે. ભાષ્યપ્રકાશ જે પદ્ધતિથી લખાયો છે, તે પદ્ધતિએ લખેલા ગ્રંથો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ક્વચિત્ જ દેખાય છે. તુલનાત્મક પદ્ધતિએ લખાયેલો બૃહત્ગ્રંથ ભાષ્યપ્રકાશ જેવો અન્ય કોઈ દષ્ટિપથ થયો નથી.

વિરામચિહ્નાદિ—કહેવાય છે કે અંગ્રેજોના સહવાસ પછી ભારતીય લેખન-પદ્ધતિમાં વિરામચિહ્નો દાખલ થયાં. પરંતુ આ વાર્તા શ્રીપુરુષોત્તમજીના નિજ હસ્તાક્ષરે લખાયલા ગ્રંથોનાં દર્શનથી મિથ્યા ઠરે છે. પ્રાચીન વિદ્વાનોએ પણ વિરામ ચિન્હોનો યથેચ્છ ઉપયોગ કર્યો છે, જ્યાં અલ્પવિરામની આવશ્યકતા જણાતી ત્યાં એક બિન્દુ (o) કરતા. પૂર્ણવિરામની જગ્યાએ એક ઉભી રેખા (|) અને પેરાની જગ્યાએ બે ઉભી રેખાઓ (||) કરતા હતા. જે અક્ષર કેપીટલ કરવો હોય તેને ગેરવડે રંગતા, અને જે કોઇ અક્ષર ઓછો કરવો હોય તો ત્યાં હરતાલનો ઉપયોગ કરતા જણાય છે. અથવા તે ભાગ ઉપર કાગળની કાપલી ચોડેલી હોય છે. કોઇ સ્થાને ફેરફાર કરવો હોય અથવા નોટ લખવી હોય તો તે સ્થાને બે આડી રેખાઓ (=) કરીને નીચે માર્જનમાં લખતા અને ગ્રંથસ્થ પંક્તિનો અંક ત્યાં લખતા.

ભાષાજ્ઞાન—લિખ લિખ ભાષા વિષે આપશ્રીનું એવું ઉત્તમ જ્ઞાન હતું કે શ્રીમહાપ્રભુજી, શ્રીશ્રીગુણસાંધજી, શ્રીહરિરાયજી આદિની ભાષા પોતે ઓળખી કાઢતા. શ્રીમહાપ્રભુજીના પ્રત્યેક ગ્રંથ ઉપર આપશ્રીની ટીકા વિદ્યમાન છે. સમ્પ્રદાયમાં એ વાર્તા પ્રસિદ્ધ છે કે જે ગ્રંથ ઉપર શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજની ટીકા ન હોય તે ગ્રંથ શ્રીમહાપ્રભુજીનો નથી એમ સમજવું! ‘ભગવત્પીઠિકા’ નામનો ગ્રંથ શ્રીમહાપ્રભુજીનો છે કે નહિ આ વિષયમાં સાંપ્રદાયિકોમાં મતભેદ દેખાય છે. આ ગ્રંથ શ્રીમહાપ્રભુજીકૃત નથી એમ કહેનારા પણ્ડિતો ઉપરની લોકોકિતને પ્રમાણત્વે આગળ ધરે છે.

લેખવાળા તરીકે પ્રખ્યાત—આપશ્રીનો લેખનવ્યવસાય અધિક હોવાથી સમ્પ્રદાયમાં પોતે લેખવાળા શ્રીપુરુષોત્તમજીનાં નામથી પ્રસિદ્ધ થયા છે. લેખનવ્યવસાય વિશેષ હોવા છતાં પણ સમકાલીન અન્ય ગોસ્વામી બાલકોની અપેક્ષાએ પોતે સેવા કે પ્રમેયાત્મિકા ભાવનામાં પણ ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવતા હતા સેવામાં પ્રવીણ હોવાથી તેમજ પ્રતિભાસમ્પન્ન વિદ્વાનોમાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી તાત્કાલિક ગોસ્વામી બાલકોમાં સૌથી વિશેષ સન્માન આપશ્રીએ પ્રાપ્ત કર્યું હતું, અને તેથીજ કેટલાક જ્ઞાતિબંધુઓ તથા અનભિન્ન અનુયાયીઓ આપશ્રીનો દ્વેષ કરતા કવચિત્ દેખાતા હતા. દ્વેષને લીધે કેટલાક લોકો આપશ્રીને “વેદપશુ” પણ કહેતા. આવા શબ્દપ્રહારો થયા કરતા હોય તથાપિ આપશ્રી તેની કાંઈ પણ દરકાર કરતા નહિ. શ્રીપુરુષોત્તમજીમહારાજનું નામ ઇતિહાસના પૃષ્ઠોપર સુણુર્વાહરે અંકિત થયું છે, અને વેદપશુ કહી દ્વેષ કરનારાઓને સંસારે પોતાના સ્મૃતિપટલમાંથી દૂર ખસેડી દીધા છે. તેમનાં નામ ક્યારનાએ ભુંસાઈ ગયાં છે. આપશ્રીનો સમય અયશઆરામ, નિન્દાસ્તુતિમાં નહિ, પણ વિદ્યા ભગવત્સેવામાંજ વીતતો હતો.

દ્વિગ્વિજ્ઞય—શ્રીમત્પુરુષોત્તમજી મહારાજની સાથે પ્રત્યેક સંપ્રદાયના દિગ્ગજ પંડિતો રહેતા હતા. આ પંડિતો સ્વ સ્વ સંપ્રદાયના વિશેષજ્ઞ હોવા ઉપરાંત પ્રત્યેક શાસ્ત્રના પારંગત હતા, પોતે આ પંડિતો સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરીને વિજ્ઞમતની દરેક રીતે પરીક્ષા કર્યા પછીજ ગ્રંથમાં દાખલ કરતા. પોતે ભારતવર્ષના પ્રત્યેક પ્રાંતમાં પંચારીને તથા પ્રાંતના વિદ્વાનો સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરી વિજ્ઞયપત્રો પણ મેળવ્યાં હતાં. અમારા સાંભળવા પ્રમાણે ચીખલીના કોઈ વાણીઆ વૈષ્ણવના પૂર્વજો શ્રીપુરુષોત્તમજીમહારાજની સેવામાં રહેતા તેમની પાસે તે સમયના દ્વિગ્વિજ્ઞયનું વર્ણન અને વિજ્ઞયપત્રોની નકલો છે. જો આ વાર્તા સત્ય હોય તો અમે તે વૈષ્ણવ કુટુંબને વિજ્ઞપ્તિ કરીએ છીએ કે તે બધા પત્રો અમને પ્રકટ કરવા માટે આપે. આથી આપણા સંપ્રદાયનો એક ઉત્તમ ઇતિહાસ જનસમાજની સમક્ષ રજુ કરી શકાશે. (શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજનું અનુકરણ કરીને કાશીવાળા શ્રીગિરિધરજી મહારાજે પણ અનેક સ્થલે શાસ્ત્રાર્થ કરીને વિજ્ઞયપત્રો મેળવ્યાં હતાં. આ વિજ્ઞયપત્રો આપણા સમ્પ્રદાયના નિડર સૈનિક શ્રીયુત વસંતરામલાઈએ રાજનગરસ્થ ગો. શ્રીમધુસૂદનલાલજી મહારાજશ્રી પાસે જોયાં હતાં. તે પણ પ્રકટ કરવાની જરૂર છે.) આપશ્રી પરદેશ પધારતા ત્યારે પુસ્તકોનાં ગાડાં પણ સાથે રહેતાં.

પ્રમાણવાદી અને ભાવનિષ્ઠ—આપશ્રી અનેક સ્થલે પધાર્યા છે, છતાં શ્રીગોકુલનાથજી તથા શ્રીહરિરાયજીની બેઠકો જેમ સુરક્ષિત છે, તેમ શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજની બેઠકો નથી. તેનું કારણ એમ લાગે છે કે આપશ્રી પ્રમાણવાદી હતા તેથી આપશ્રીના

અનુયાયીઓમાં વિશેષ ભાવુકતા ન હોય, અને મારી દૃષ્ટિએ આજ કારણથી ભાવનાનાં પશ્ચિમોત્તરી દૃષ્ટિમાં શ્રીપુરુષોત્તમજીમહારાજનું સ્થાન ઉચ્ચ નથી, પણ તેમની દૃષ્ટિએ તો શ્રીગોકુલેશપ્રભુ અને શ્રીહરિરાયપ્રભુજી ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે. મારી દૃષ્ટિમાંએ શ્રીગોકુલેશજી અને શ્રીહરિરાયજીનું સ્થાન અત્યુચ્ચ છે, તથાપિ હું શ્રીપુરુષોત્તમજીનું સ્થાન શ્રીહરિરાયજી કે શ્રીગોકુલેશની અપેક્ષાએ ન્યૂન રીતે કહી શકું નહિ. જો શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજ પ્રકટ થયા ન હોત તો શ્રીગોકુલેશજી અને શ્રીહરિરાયપ્રભુએ વર્ણવેલાં પ્રમેયો આધુનિક જીવોને સમજાવી શકાતજ નહિ. એથીજ શ્રીપુરુષોત્તમજીનું સ્થાન પણ શ્રીગોકુલેશપ્રભુતિની શ્રેણીમાંજ કહી શકાય. જો કે શ્રીમહાપ્રભુજી અને શ્રીગુસાંધજી પછી એક માત્ર શ્રીપુરુષોત્તમજીએજ સમ્પ્રદાયના ઉચ્ચસિદ્ધાન્તો સમજાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, તેથી જો પ્રમાણની દૃષ્ટિએ એમનું સ્થાન સર્વોચ્ચ માનવામાં આવે તો હું તેમાં બાધ માની શકું નહિ. તથાપિ સામ્પ્રદાયિકોને મારી તે ઘટ્ટતા લાગશે. તેથીજ મારા મન્તવ્યને સંકુચિત કરૂ છું. જે લોકો શ્રીપુરુષોત્તમજીના ગ્રંથોનું શ્રીગોકુલેશાદિના ગ્રંથોની અપેક્ષાએ ઓછું પ્રામાણ્ય સ્વીકારે છે, તેઓ ભારે ભૂલ કરે છે. શ્રીગોકુલેશે સમજાવેલાં પ્રમેયો શ્રીપુરુષોત્તમજીના પ્રમાણવાદ વિના સમજી શકાયજ નહિ.

પંડિત વેણીભટ્ટ—શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજનો આ શાસ્ત્રાર્થ કાશીના પ્રજ્ઞેરાનાગર બ્રાહ્મણ વેણીભટ્ટ કે વેણીદત્તવ્યાજ તર્કપંચાનન ભટ્ટાચાર્યની સાથે થયો હતો. ગોલોકવાસી તેલીવાળાએ પુ. ભ. સુ. માં આપશ્રીનું જીવનચરિત્ર લખ્યું હતું. તેમાં વેણીભટ્ટ સાથેના શાસ્ત્રાર્થનું સૂચન કર્યું છે. પણ પાછળથી ૧૯૮૨ માં માધવબાગમાં શ્રીપુરુષોત્તમજીના પ્રાકટ્યમહોત્સવનિમિત્તે જે સભા અને પુસ્તકપ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું હતું તે પ્રસંગે આખ્યાનમાં તેમણે નિષેધ કર્યો હતો. તેમણે “વેણુનાદ”માં મુદ્રિત એક ઐતિહાસિક પત્રના આધારે નિર્ણય કર્યો હતો કે સં. ૧૭૮૭ માં આ વારસાપત્ર લખાયું છે અને વેણીભટ્ટ સાથેના શાસ્ત્રાર્થની વાર્તા સંવત ૧૮૨૦ માં કહેવાય છે તેથી તે વાર્તા અસત્ય હોવી જોઈએ એમ નિશ્ચય થાય છે, કારણ કે આ વારસાપત્ર પછી થોડાજ સમયમાં શ્રીપુરુષોત્તમજીનો નિત્યલીલાપ્રવેશ થયો હશે. આ પ્રકારે અનુમાન કરીને વેણીભટ્ટ સાથે થયેલા શાસ્ત્રાર્થની આખ્યાયિકાવિષે તેમણે સામ્પ્રદાયિકોમાં વૈમત્ય ઉભું કર્યું હતું. આ વિષયમાં મને જે પ્રમાણો ઉપલબ્ધ થયાં છે, તેનો ઉલ્લેખ કરવો અસ્થાને નહિ ગણાય.

ઐતિહાસિક શોધખોળ—શુદ્ધદ્વિત વૈષ્ણવ વેલ્લનાટીય મહાસભાનું તૃતીય અધિવેશન મુંબઈમાં થયું તે સમયે શ્રીમહાપ્રભુજીનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જીવનચરિત્ર લખવા માટે એક યોજના તૈયાર થઈ અને તે કાર્યને સમ્પાદન કરવા માટે પ્રારંભિક ખર્ચના રૂ. ૨૦૦૦ ચિરાયુષ્માન શ્રીગોસ્વામી શ્રીદામોદરલાલજી બાવાસાહેબે આપ્યા હતા. અધિવેશન સમાપ્ત થયા પછી ચતુર્થપંચમપીઠાધીશ્વર ગો. શ્રીવલ્લભલાલજી મહારાશ્રીએ પોતાના ખાસ દક્ષિણમાંથી એક હુકમ કાઢીને એ કામ મને સોંપ્યું હતું, અને વ્યવસ્થાપક પોતાના મામાજીને બનાવ્યા કે જેઓ સામ્પ્રદાયિક ઇતિહાસના વિષયમાં કાંઈ પણ જ્ઞાન ધરાવતા નથી. મેં તે સમયે સહજત તેલીવાલાને આ કાર્યમાં યોજવા માટે પવનતિ કરી હતી પણ સ્વાર્થી સેક્રેટરીઓ અને ઇન્સ્પેક્ટરોએ એ વાર્તા ઉડાવી દીધી. મેં ૧૯૮૨ ના આશ્વિન સુદિ ૧૦ ના દિને કાર્ય શરૂ કર્યું, પણ ત્યાર પછી મહારાજશ્રીના

ગુજરાત વિભાગના ટ્રાવેલિંગ ઇન્સ્પેક્ટરનો અનુચિત હસ્તક્ષેપ થવાથી મારા ત્રણ માસના વેતનને ભેટ કરીને છુટો થયો. એક રીતે તો હું ઐતિહાસિક શોધખોળના કાર્યથી નિવૃત્ત થયો. પણ આ કાર્ય કંઈ અમુક વ્યક્તિનુંજ નથી. આખા સંપ્રદાયનું છે. આ કાર્યમાં સમ્પ્રદાયની સેવા છે જ એમ ધારીને જે કાર્ય શરૂ કર્યું હતું તે બરાબર ચાલુ રાખ્યું. મહારાજશ્રીની મદદ બંધ થઈ ત્યારે મેં માંડે દ્રવ્ય તે ખાતે વાપર્યું અને તેના યોગે હું એક ઉત્તમ સામ્પ્રદાયિક ઇતિહાસ રજુ કરી શક્યો છું. આ કાર્ય ચાલુ છે. મારી પાસે જેટલું સાહિત્ય ભેગું થયું છે, તેટલું સુરક્ષિત છે. તેમાં અનાયાસેજ શ્રીપુરુષોત્તમજી વગેરે ગોસ્વામી બાલકોના વિષયમાં પણ મારી બાણમાં કેટલાક પ્રસંગો આવ્યા છે.

વેણીભટ્ટ કોણ હતા ?—કાશીના કેટલાક મહો અને પુસ્તકાલયો પણ મેં તપાસ્યા. જેમ ગુજરાતમાં તુલબરમ ભટ્ટજી વગેરે શ્રીપુરુષોત્તમજીનાજી શિષ્ય હતા. તેમજ કાશીમાં વેણીભટ્ટ પણ આપશ્રીનાજી શિષ્ય હતા. માત્ર આ શિષ્યે ગુરૂની સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરીને પાછળથી શિષ્યત્વ સ્વીકાર્યું હતું. આ વેણીભટ્ટ કાશીમાં કાલભંરવથી ગોપાલમંદિર તરફ આવતા રસ્તા પાસે ઘાસીટોલામાં રહેતા હતા. તેમનું ઘર મેં મારી નજરે જોયું છે, અને પુસ્તકાલય પણ તપાસ્યું છે. શુક્લ યજુર્વેદના પ્રસિદ્ધ ભાષ્યકાર મહીધરના તેઓ વંશજ છે. એમનું સંપૂર્ણ નામ વેણીદત્તવ્યાસ તર્કપંચાનન ભટ્ટાચાર્ય છે. તેઓ વેદ અને વેદાંગના પારંગત હોવા ઉપરાંત તર્કશાસ્ત્ર, વેદાન્ત અને પૂર્વમીમાંસાના પ્રખર પંડિત હતા. તેમજ શ્રૌત કર્મમાં પણ નિપુણ હતા. વેદ, વેદાંગ, પૂર્વમીમાંસા, અને વેદાન્તનું અધ્યયન પંચ દ્રાવિડ પંડિતો પાસે કર્યું અને નવ્ય ન્યાયનો અભ્યાસ બંગાળી પંડિતો પાસે કર્યો. નવ્ય ન્યાયમાં એમણે બહુ સારી નામના મેળવી હતી. અને નદીઆ શાન્તિપુર જઈને ત્યાંના બંગાળી તાર્કિકો સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરી તર્કપંચાનનભટ્ટાચાર્ય પદવી પ્રાપ્ત કરી. આ પદવી ધણું કરીને બંગાળી વિદ્વાનોનેજ પ્રાપ્ત થાય છે, વેણીદત્ત વ્યાસે તે પદવી બંગાળીઓ પાસે ધણા માન સાથે મેળવી હતી.

વેણીભટ્ટે અનેક વિષયોના ગ્રન્થો પણ લખ્યા છે. એમના ગ્રન્થો નવ્ય ન્યાયના વાદ-ગ્રન્થો તથા ક્રોડપત્રો વેણીભટ્ટવિરચિત પ્રાપ્ત થાય છે. માંડે મન્તવ્ય છે કે વેણીભટ્ટે શ્રી-પુરુષોત્તમજીના સમાગમ પછીજ વેદાન્તના ગ્રન્થો અને શાસ્ત્રાર્થો (ક્રોડપત્રો) લખ્યા છે. તત્પૂર્વે તેમનું દષ્ટિબિન્દુ નવ્ય ન્યાયજ હતું. મહીધર પંડિતનું કુટુંબ લક્ષ્મીનૃસિંહનું ભક્ત હતું, પણ કેટલાક વખત પછી તેઓ શ્રીરાધાકૃષ્ણની સેવા કરવા લાગ્યા. અને વેણીભટ્ટથી પ્રારંભીને આજસુધી એ કુટુંબ પૂર્ણપુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણસેવા પુષ્ટિમાર્ગને અનુસરીને કરે છે. વેણીભટ્ટના ગ્રન્થો જેવાથી જણાય છે કે પ્રથમ તેઓ રાધાકૃષ્ણના ઉપાસક હતા અને પાછળથી શ્રીનાથજીના ભક્ત બન્યા. શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજના સમાગમ પછીજ શ્રીનાથજીના ભક્ત બન્યા. વેણીભટ્ટજીના હાથના લખેલા પત્રો પણ જેવામાં આવ્યા છે. એક પત્રમાં તેમણે “શ્રીજ્ઞાનાવતારાણાં ગુરુવરશ્રીપુરુષોત્તમગોસ્વામિનાં ચરણેષુ વેણીદત્તસ્ય કોટિશઃ પ્રણતયઃ” આ શબ્દો લખેલા છે. તેમજ એક પત્રમાં શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજશ્રીએ ભટ્ટજીની કન્યાના વિવાહ પ્રસંગે કાશીના વૈષ્ણવોને આજ્ઞાપત્ર લખ્યું હતું તેનો ઉલ્લેખ છે. તે પત્રમાં લખ્યું છે, કે “વેણીદત્ત વ્યાસ આપણા સંપ્રદાયના વૈષ્ણવ છે, બહુ સારા વિદ્વાન છે, તેથી દરેક વૈષ્ણવે એમનો સત્કાર કરવો જોઈએ.” આ પત્રો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે વેણીદત્ત વ્યાસને શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજ સાથે ગુરુશિષ્યનો સંબંધ હતો.

વેણીભટ્ટનું વૈષ્ણવ કુલ—ઉપર જે પત્રોના વિષયમાં લખ્યું છે, તે પત્રો કાશીના “ સરસ્વતીલવન ”માં મેળુદ છે. સરસ્વતીલવનના અધ્યક્ષ શ્રીયુત નારાયણશાસ્ત્રી ખિંસ્તે દ્વારા મને તે પત્રો પ્રાપ્ત થયા હતા. આ જે પત્રો ઉપરાંત પણ વેણીભટ્ટના જીવનચરિત્ર સાથે સંબંધ ધરાવતા બીજા ઘણા પત્રો ત્યાં છે. વેણીભટ્ટના વંશજો નિત્યલીલાસ્થ ગો. શ્રીજીવનલાલજી મહારાજ કાશીવાલાના સમય સુધી ગોપાલમંદિરના વ્યાસ તરીકે કાર્ય કરતા. યદ્યપિ શ્રીગિરિધરજી મહારાજના આશ્રિત પં. રામકૃષ્ણ ભટ્ટજી અને તેમના પૌત્ર ભાષ્યપ્રકાશાદિના મુદ્રાપક પણિડત રત્નરત્નગોપાલભટ્ટજી તથા નૃસિંહલાઇ (ગિરનારા) વગેરે ઉત્તમ સાંપ્રદાયિકો પણ કાશીમાં વિદ્યમાન હતા, તથાપિ વૈષ્ણવોને શ્રીસુભોધિનીજી શ્રવણ કરવાનો લાલ તો વેણીભટ્ટના વંશજો દ્વારાજ પ્રાપ્ત થતો. અને તેમની વૈષ્ણવ સમાજ તથા પંડિતસમાજમાં બહુ સારી પ્રતિષ્ઠા હતી.

વેણીભટ્ટનો વારસો—વેણીભટ્ટના વંશમાં અત્યારે કોઈ નથી. તેમનો વારસો જ્ય-પુરના એક પણિડતને મળ્યો છે. તેઓ તેમના વંશ્યોના દૈહિક થાય છે. આ પણિડતજીને પણ હું મળ્યો છું. તેઓ વૈષ્ણવ માતાના ઉદરથી જન્મ્યા છે, તેથી વૈષ્ણવોચિત દીનતા આદિ ગુણો તેમના પાણિડત્યને દીપાવે છે. તેઓ જ્યપુર રાજ્યની સંસ્કૃત પાઠશાળાઓના ઇન્સ્પેક્ટર છે. વેણીભટ્ટનો પુસ્તક સંગ્રહ જ્યપુરવાલાઓએ રાજકીય સરસ્વતીલવનમાં આપી દેવાનો વિચાર કર્યો. સંસ્કૃત કોલેજના પ્રીન્સીપાલ પં. ગોપીનાથ કવિરાજ એમ. એ. એ પાંચ હજાર રૂપીઆમાં તે સંગ્રહ ગવર્નમેન્ટને આપવા આગ્રહ કર્યો. આ વાર્તા મારા જાણવામાં આવી. તે સમયે મેં કેટલાક વૈષ્ણવોને અને ગો. શ્રી. મુરલીધરલાલજી મહારાજશ્રીને તે પુસ્તકસંગ્રહ રાખી લેવા આગ્રહ કર્યો. પાણીના મૂલ્યે હજારો ગ્રન્થોનો સંગ્રહ આવ્યો જય છે. અને તેમાં ઓછામાં ઓછા ચારસોથી પાંચસો જેટલી સંખ્યા તો સામ્પ્રદાયિક પુસ્તકોની છે. જે મહારાજશ્રી ગોપાલ મંદિરમાં તે સંગ્રહ રાખી લે તો બદલામાં માત્ર ૨૦૦૦ રૂપીઆજ આપે એમ પણ જ્યપુરસ્થ પંડિતજીની માતા અને બહેન વગેરેએ કહ્યું હતું. છતાં કોઈએ દરકાર રાખી નહિ. આખરે તે સંગ્રહ સરસ્વતીલવનમાં મહીધરપણિડતના નામે પૃથક્ રાખવાની શરતે કાંઈ પણ બદલો લીધા વિના આપી દીધો.

લાહોરમાં શોધખોળ—આ સમયે સુદામાપુરીસ્થ ગો. શ્રી ૬ શ્રીરણુજીડલાલજી મહારાજશ્રીની સાથે ડેરાઈસ્માઈલખાં તરફ જવાનું થયું. ત્યાં મહારાજશ્રીની સેવામાં લગભગ એક માસ સુધી રોકાવું પડ્યું. બન્નુથી પાછા ફરતાં હું અમૃતસરમાં લગવદીય કર્મચન્દ્રજી વકીલના આગ્રહથી એક અઠવાડીયું રોકાયો. ત્યાં જાણવામાં આવ્યું કે લાહોરમાં D. A. V. કોલેજમાં આપણા સમ્પ્રદાયનાં ઘણાં પુસ્તકો છે. તથા બારમી સદીનું શ્રીમહાભગવતનું પુસ્તક પણ છે. આ વાર્તા સાંભળીને લાહોર જવાની તૈયારીઓ કરી. વકીલ સાહેબે મને મોટરની વ્યવસ્થા કરી આપી તેથી હું દરરોજ લાહોર જઈને પાછો અમૃતસર આવતો. તે પુસ્તકાલયમાં મુલતાનના વૈષ્ણવોનાં ઘણાં પુસ્તકો જેવામાં આવ્યા. અને જે ચાર પુસ્તકો વેણીભટ્ટના પણ જેવામાં આવ્યા. વેણીભટ્ટસંબંધી વાર્તા ત્યાંના અધ્યક્ષ શ્રીયુત જગવદત્તજીએ પણ કરી. અને તેમના દ્વારા જાણ્યું કે ૧૦-૧૫ દિવસ પહેલાંજ વેણીભટ્ટનો પુસ્તકસંગ્રહ સંસ્કૃત કોલેજના સરસ્વતીલવનમાં આવ્યો છે. પંજબની યુનીવર્સિટીના પુસ્તકસંગ્રહમાં પ્રાચીન હસ્તલિખિત સાહિત્યનો સંગ્રહ કરી આપવા માટે વડોદરા સેં. લા. ના

કાર્યકર્તા શ્રીયુત આર. કે. શાસ્ત્રી કાશીમાં છે, અને તેમણે આ ખખર પૂરી પાડી છે. એમ તેમની વાર્તા ખરથી જણાયું. વિશેષમાં જે મારી ઇચ્છા તે સંગ્રહ જેવાની હોય તો સરસ્વતીભવનના સેક્રેટરી ડો. મંગલદેવને પત્ર લખી આપવાનું પણ તે આર્થસમાજ સંબંધને કહ્યું. મેં તેમનો પરિચયપત્ર લીધું અને અમૃતસર આવીને ત્યાંથી સીધો કાશી આવી ડો. મંગલદેવ, નારાયણ શાસ્ત્રી ખિસ્તે અને કવિરાજની મુલાકાત લીધી. નારાયણશાસ્ત્રીએ કહ્યું કે જે તમે અમને મદદ કરો તો પુષ્ટિમાર્ગીય ગ્રંથોનું અમે પૃથક્કરણ કરી શકીએ. આ સંગ્રહ જેવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા હોવાથી મેં હા પાડી, પણ પરીક્ષાકાલ સમીપ હોવાથી પરીક્ષા પછી હાજર થવાનું મેં જણાવ્યું. પરીક્ષા પછી મેં તે સંગ્રહ જેવો અને તેમાંથી સાંપ્રદાયિક ગ્રંથો જુદા પાડ્યા. તેમાં અનેક પુસ્તકો ગોસ્વામી બાલકોએ વેણીભટ્ટ અને તેમના વંશ્યોને આપ્યાં હતાં. તેમજ કેટલાંક પુસ્તકો તેમણે નાથદ્વારામાં લખાવ્યાં હતાં. શ્રી-પુરુષોત્તમજીમહારાજના હસ્તાક્ષરથી શોધેલું પ્રસ્થાનરતનાકરનું પુસ્તક પણ જેવું. મને આશા હતી કે તે પુસ્તક સંપૂર્ણ હોવું જોઈએ. તે સંપૂર્ણ ન હતું. પ્રત્યક્ષપરિચ્છેદ માત્ર છે. પરંતુ બીજું પુસ્તક વેણીભટ્ટે પોતે લખેલું છે. તેમાં નૈયાયિક પદ્ધતિએ પરિષ્કાર કરેલા છે. મને તે ગ્રંથ પ્રસ્થાનરતનાકરની ટીકા જેવો લાગ્યો. ૧૫ દિવસના પરિશ્રમે તે સંપૂર્ણ સંગ્રહ તપાસી લીધો. જે દ્રવ્યની અનુકૂલતા હોય તો ઘણા ગ્રંથો લખાવી લેવા જેવા ત્યાં મોજુદ છે. પણ મારા જેવો અકિંચન યુવક શું કરી શકે? મને તે સમે ઘણું દુઃખ થયું, પણ શું કરી શકાય? ઉત્પચન્તે વિલીયન્તે દ્રવિદ્રાણાં મનોરથાઃ । સંગ્રહાયનું સાહિત્ય પ્રકાશિત કરવાની જેમની ફરજ છે, તેઓ ધનિક છે અને મારા જેવા અકિંચનો સાહિત્ય સંગ્રહ કરવાનો પ્રયાસ કરે તેથી શું લાભ થાય?x

સુરતમાં શાસ્ત્રાર્થ—ગુજરાતમાં ભાસ્કરરાય નામ એક શાક્ત પંડિત થયા છે. થોડાક દિવસ સુધી તે સુરતમાં પણ રહ્યા હતા. તેની આઘડીક્ષા અને પૂર્ણાભિષેક પણ સુરતમાંજ થયાં હતાં. તેનો સમય ૧૭૨૪ ઇ. સ. કહેવાય છે. આ શાક્ત પંડિતનો શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજ પ્રત્યે ઘણોજ કટાક્ષ હતો. એણે ૩૬ ગ્રંથો રચ્યા છે. તેમાંના માવનોપાનિષદ્-માણ્ય, શ્રીસૂક્તમાણ્ય, કૌલોપાનિષદ્માણ્ય અને સપ્તશતી ની ટીકા ગુણવત્તો આ ગ્રંથો કાશીમાં પંડિત બાબુ દીક્ષિત જડેના પુસ્તકસંગ્રહમાં જેવામાં આવ્યાં છે. વળી રામનગરમાં દુર્ગોજીના મંદિરના પુજારી બટુનાથ મંત્રશાસ્ત્રીએ કેટલાંક પત્રો બતાવ્યાં હતાં તેમાં ભાસ્કરરાયે શ્રી-

x ઉણ્ણકાલની રત્નમાં હું કાશીથી બુરાનપુર આવ્યો ત્યારે પિતાશ્રીએ કહ્યું કે આપણા પુસ્તક સંગ્રહમાં પણ વેણીભટ્ટનાં પુસ્તકો છે. તેમજ આપણા પૂર્વજો સાથે વેણીભટ્ટનો બહુ સારો સંબંધ હતો. મેં તે પુસ્તકો જેવાં. વેણીભટ્ટે કાત્યાયનશ્રૌતસૂત્ર ઉપર નોટ લખી એક પ્રતિ બુરાનપુરમાં મારા પૂર્વજ પુરુષોત્તમજી શુકલ અને રત્નેશ્વર શુકલને તથા બીજી પ્રતિ અંબાડા (વડોદરા) માં શુકલ નાના-ભાઈને જેવા માટે મોકલાવેલી. નાનાભાઈએ એ પુસ્તક તપાસીને બુરાનપુર મોકલાવ્યું હતું. આ બંને પ્રતો મારી પાસે મોજુદ છે. વળી તે સમયના ત્રિવેદી મોઠ રુદ્રસૂત્ર અને રુદ્રકલ્પદ્રુમકાર ઉદ્ધવાત્મજ અનંતદેવ દ્વિવેદીની સાથે વેણીભટ્ટની મિત્રતા હતી. મારા સંગ્રહમાં રુદ્રકલ્પદ્રુમનું અનંત દેવના હસ્તાક્ષરનું પુસ્તક છે. તેના મુખપૃષ્ઠ ઉપર લખ્યું છે કે “શુક્લરત્નેશ્વરેષ અનન્તદેવધનદેવાભ્યાં કૃતાઃ કોટિશઃ પ્રણતયઃ” અને પુસ્તકમેતત વેણીદત્તેન શોધિતમ્ શુદ્ધતરમિતિ વિશ્વસનીયમ્” આ ઉપરથી અસ્મત્પૂર્વજો રત્નેશ્વર પુરુષોત્તમ અને ન્હાનાભાઈનો વેણીભટ્ટ તથા અનંતદેવ સાથેનો સંબંધ સિદ્ધ થાય છે.

પુરુષોત્તમજીને વણી ગાળો દીધી હતી. આ કહેવાતો સિદ્ધ (?) મને કાશીમાં જ્યારે મળતો ત્યારે ભાસ્કરરાયે શ્રીપુરુષોત્તમજીને શાસ્ત્રાર્થમાં હરાવ્યા એમ કહેતો. પણ તેણે જ્યારે મને તે પત્રો દેખાડ્યાં ત્યારે મેં તેની ખાત્રી કરી આપી કે આ ભાસ્કરરાયે શાસ્ત્રાર્થમાં પરાજિત થઈને જ ગાળો ભાંડી છે. વિજયી ગાળો શા માટે લખે? જેનો પરાજય થયો હોય તેજ ચિદાઈને ગાળો લખે છે. વળી દ્વિતીયાધ્યાય ભાષ્યપ્રકાશ તથા પ્રહસ્ત અને પંડિત-કરભિંદીપાલ જેમને બટુનાથજી ભાસ્કરરાયના શાસ્ત્રાર્થની વાત જ ભૂલી ગયા. શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજના ગ્રંથોમાં પણ તાંત્રિકોનું ખંડન દષ્ટિપથ થાય છે.

સમકાલીન શ્રી ગોસ્વામી બાલકો—શ્રીમત્પુરુષોત્તમજીમહારાજના સમયમાં ભૂતલ ઉપર વિદ્વાન ગોસ્વામી બાલકો કેટલા ખિરાજતા હતા તે નીચેની સૂચી ઉપરથી જાણી શકાય. યદ્યપિ અપ્યયદીક્ષિતને “ બહિર્મુખમુખધ્વંસ ” દ્વારા મહાપતિ શ્રીજયગોપાલભટ્ટે જવાબ આપ્યો હતો, પણ તેમાં શિવતત્ત્વવિવેકમાં પ્રતિપાદિત પ્રત્યેક વિષયનો સમાવેશ થયેલો ન હોવાથી આપશ્રીને પ્રહસ્તવાદ લખવાની જરૂર પડી. અને આ ગ્રંથ પ્રકટ કરીને આપશ્રીએ તે સમયમાં ખિરાજતા સર્વ શ્રીગોસ્વામિબાલકોની પ્રસન્નતા મેળવી હતી. આપશ્રીનાં પાણ્ડિત્યનાં તેજની સામે કોઈ પણ વાદી ટકી શકતો ન હતો તેથી બધા શ્રીગોસ્વામી બાલકોને આપશ્રીને માટે ઘણું માન હતું. જે બાલકો આપશ્રીના સરખી વયના તેમજ ૧૦-૧૫ વર્ષ નહાના અથવા ૧૦-૧૫ વર્ષ મોટા હતા કે જેઓ તે સમયે અપાયદીક્ષિતને જવાબ આપી શકતા હતા તેમનાં નામો આ સૂચીમાં સંગૃહીત છે. જે અતિવૃદ્ધ કે અતિશય બાલક હતા તેમના નામો આ સૂચીમાં આવતા નથી. તેમ છતાં ૧૬૦ ગોસ્વામી બાલકો શ્રીપુરુષોત્તમજીના સમયમાં ખિરાજતાં હતાં. આ સૂચી જામનગરવાળા વૈષ્ણવ મણિલાલભાઈ દ્વારા પ્રાપ્ત થઈ છે.

સંવત ૧૬૯૯ શ્રીગોપિકાધીરાજ ચતુર્થગૃહ, ૧૭૦૦ શ્રીબાલકૃષ્ણજી શ્રીગોકુલ, ૧૭૦૦ શ્રીકૃષ્ણજી ગોકુલ, ૧૭૦૦ શ્રીમાધવરાયજી શેરગઢ, ૧૭૦૦ શ્રીવિકૃલજી કાંકરોલી, ૧૭૦૧ શ્રીત્રજવલ્લભજી ગોકુલ, ૧૭૦૧ શ્રીકાન્તજી ચાચાગોપેશ્વરજીના લાલજી, ૧૭૦૨ શ્રીમંસી-ધરજી કાશી, ૧૭૦૩ શ્રીકાકાવલ્લભજી નાથદારા, ૧૭૦૪ શ્રીરમણજી ચાચાગોપેશજીના લાલજી, ૧૭૦૫ શ્રીગોકુલમણિજી શેરગઢ, ૧૭૦૬ શ્રીકલ્યાણુરાયજી શેરગઢ ૧૭૦૭ શ્રીરણુછોડજી શ્રીવિકૃલનાથજીના લાલજી (કાંકરોલી) ખુરાનપુરમાં ખિરાજતા હતા, ૧૭૦૭ શ્રીગોકુલાલકારજી ગોકુલ, ૧૭૦૭ શ્રીત્રજરાયજી સુરત, ૧૭૦૮ શ્રીદ્વારકેશજી, ૧૭૦૮ શ્રીદ્વારકાનાથજી, ૧૭૦૯ શ્રીહરિરાયજી શ્રીત્રજેશ્વરના લાલજી ગોકુલમાં, ૧૭૧૧ શ્રીબાણુરાયજી જામનગર, ૧૭૧૧ શ્રીદામોદરજી તિલકામિત નાથદારા, ૧૭૧૧ શ્રીરઘુનાથજી પંચમગૃહમાં પ્રાકટય. ૧૭૧૫ શ્રીરઘુનાથજી; ૧૭૧૭ શ્રીવિકૃલનાથજી શેરગઢ, ૧૭૧૭ શ્રીગોપીનાથજી ગોકુલ, ૧૭૧૮ શ્રીવિકૃલેશજી શેરગઢ, ૧૭૧૮ શ્રીકલ્યાણુરાયજી શ્રીજીદાર, ૧૭૧૮ શ્રીમુરલીધરજી કાંકરોલી-ખુરાનપુરમાં ખિરાજતા હતા. ૧૭૧૯ શ્રીગોપાલજી પંચમગૃહમાં, ૧૭૨૦ શ્રીધનશ્યામજી, ૧૭૨૦ શ્રીત્રજભૂષણજી કાંકરોલી, ૧૭૨૧ શ્રીત્રજલકારજી ગોકુલ, ૧૭૨૧ શ્રી બાલકૃષ્ણજી કાંકરોલી, ૧૭૨૧ શ્રીત્રજલકારજી ગોકુલ ૧૭૨૨ શ્રીમોહનજી શ્રીજીદાર ૧૭૨૨ શ્રીદ્વારકાનાથજી શ્રીજીદાર, આટલાં સ્વરૂપો આપશ્રીથી મોટાં હતાં.

સંવત ૧૭૨૫ શ્રીગિરિધરજી ગોકુલ, ૧૭૨૫ શ્રીગોપાલજી કાંકરોલી, ૧૭૨૫ શ્રીગોપી-નાથજી શ્રીજીદાર, ૧૭૨૫ શ્રીબાલકૃષ્ણજી ગોકુલ, ૧૭૨૫ શ્રીજયદેવજી ચંદ્રમાળના ધરમાં

એમની સૃષ્ટિમાંથી શ્રીજ્યગોપાલજીપંચ નિકળ્યો છે.) ૧૭૨૭ શ્રીરઘુનાથજી કોટા
 ૧૭૨૮ શ્રીમથુરાનાથજી નગરહટ્ટા, ૧૭૨૮ શ્રીગિરિધરજી શ્રીજીદાર, ૧૭૨૮ શ્રીગોકુલચંદ્રના
 પંચમગૃહ ૧૭૨૯ શ્રીગિરિધરજી કોટા ૧૭૨૯ શ્રીગોવર્ધનેશજી જ્ઞાનનગર, ૧૭૨૯ શ્રીજીવનલાલજી
 ખુંદી કોટા, ૧૭૩૧ શ્રીમુરલીધરજી કાશી, ૧૭૩૨ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રજી ગોકુલ, ૧૭૩૪ શ્રીદારકા-
 નાથજી કચ્છમાંડવી, ૧૭૩૫ શ્રીગોવર્ધનેશજી શ્રીજીદાર, ૧૭૩૬ શ્રીગોકુલરાયજી ગોકુલ,
 ૧૭૩૭ શ્રીગિરિધરજી શ્રીકલ્યાણરાયજીના લાલજીકાશીમાં, ૧૭૩૭ શ્રીવજ્રત્નજી ગોકુલ, ૧૭૩૭
 શ્રીગોપીનાથજી શ્રીજીદાર, ૧૭૩૮ શ્રીપુરુષોત્તમજી શ્રીમુરલીધરજીના લાલજી, ૧૭૩૯ શ્રીવજ્ર-
 પાલજી કાશી, ૧૭૪૦ શ્રીજનાથજી શ્રીજીદાર ૧૭૪૧ શ્રીવિકૃલનાથજી એમણે અમરેલીમાં
 મંદિર કર્યું, ૧૭૪૨ શ્રીમોહનજી કાશી, ૧૭૪૨ શ્રીવેંકટેશજી ગોકુલ, ૧૭૪૨ શ્રીદારકાનાથજી
 ગોકુલ, ૧૭૪૩ શ્રીવિકૃલનાથજી શ્રીજીદાર, ૧૭૪૪ શ્રીવજ્રનાથજી, ૧૭૪૪ શ્રીમુરલીધરજી
 શ્રીજીદાર, ૧૭૪૫ શ્રીગિરિધરજી કાંકરોલી.-એમણે ધંધુકાશરણે લીધું. ૧૭૪૫ શ્રીગોપીનાથજી
 કોટા, ૧૭૪૫ શ્રીગોકુલાધીશજી બડે બાજુરાયજીના લાલજી ગોકુલમાં પ્રાકટ્ય, ૧૭૪૬
 શ્રીજ્યદેવજીના જ્યપુરમાં, ૧૭૪૭ શ્રીમુરલીધરજી શ્રીદામોદરજીના લાલજી, ૧૭૪૭
 શ્રીવજ્રભરણુદીક્ષિત ગોકુલ, ૧૭૪૭ શ્રીવિકૃલરાયજી શ્રીજીદાર, ૧૭૪૭ શ્રીજગન્નાથજી
 શ્રીજીદાર, ૧૭૪૯ શ્રીચદુપતિજી સુરત: શ્રીપુરુષોત્તમજીના લાલજી ૧૭૪૯ શ્રીવત્સજી
 ચાપાસેની (મારવાડમાં), ૧૭૪૯ શ્રીમાધવરાયજી ગોકુલ, ૧૭૫૦ શ્રીગોકુલનાથજી શ્રીકાકા-
 વલ્લભજીના લાલજી ગિરિરાજજીમાં, ૧૭૫૦ શ્રીદાનીરાયજી શ્રીજીદાર, ૧૭૫૧ શ્રીવિકૃલરાયજી
 ચાપાસેની, પ્રદસ્તની ટીકા એમનાં માટે લખાઇ. ૧૭૫૨ શ્રીપુરુષોત્તમજી શ્રીજીદાર, ૧૭૫૫
 શ્રીગોપાલજી કોટા, ૧૭૫૬ શ્રીચદુનાથજી શ્રીજીદાર, ૧૭૫૭ શ્રીવજ્રમણજી જ્યપુર, ૧૭૫૮
 શ્રીજીવનજી શ્રીજીદાર, ૧૭૬૦ શ્રીવજ્રધીશજી જ્ઞેધપુર, ૧૭૬૦ શ્રીદામોદરજી સુરત શ્રી-
 પુરુષોત્તમજીના લાલજી, ૧૭૬૧ શ્રીદામોદરજી શ્રીજીદાર, ૧૭૬૨ શ્રીગોકુલચંદ્રજી શ્રીજીદાર,
 ૧૭૬૨ શ્રીરઘુનાથજી ૧૭૬૨ શ્રીપ્રહુમ્નજી શેરગઢ, ૧૭૬૩ શ્રીગોવર્ધનજી શ્રીજીદાર,
 ૧૭૬૫ શ્રીવજ્રભૂષણજી નગરહટ્ટા, ૧૭૬૬ શ્રીગોપેન્દ્રજી ગોકુલ, ૧૭૭૦ શ્રીરામકૃષ્ણજી ગોકુલ,
 ૧૭૭૧ જગન્નાથજી કાશી, ૧૭૭૧ શ્રીકલ્યાણરાયજી શ્રીજીદાર, ૧૭૭૨ શ્રીકલ્યાણરાયજી
 ગોકુલ, ૧૭૭૪ શ્રીલક્ષ્મણજી ગોકુલ, ૧૭૭૫ શ્રીમધુસૂદનજી શેરગઢ, ૧૭૭૪ શ્રીવનશ્યામજી
 શ્રીજીદાર, ૧૭૭૫ શ્રીબાલકૃષ્ણજી પંચમગૃહ, ૧૭૭૫ શ્રીમથુરાનાથજી શ્રીજીદાર, ૧૭૭૫
 શ્રીજીવનજી કાશી, ૧૭૭૭ શ્રીબાલકૃષ્ણજી નાથદાર, ૧૭૭૮ શ્રીવજ્રનંદજી શેરગઢ. ૧૭૭૮
 શ્રીબાલકૃષ્ણજી તૃતીયગૃહ, ૧૭૭૮ શ્રીનૃસિંહલાલજી ગોકુલ, ૧૭૭૯ શ્રીચિમનજી
 ૧૭૭૯ શ્રીરાજવલ્લોચનજી, ૧૭૮૦ શ્રીગોકુલનાથજી પંચમગૃહમાં, ૧૭૮૦ શ્રીગોકુલ-
 ચંદ્રજી કોટા, ૧૭૮૧ શ્રીગોપાલજી પોરબંદર, ૧૭૮૧ શ્રીગોવિન્દરાયજી શ્રીજીદાર, ૧૭૮૧
 શ્રીવિકૃલનાથજી ગિરિરાજ, ૧૭૮૧ શ્રીવલ્લભજી કાંકરોલી, ૧૭૮૨ શ્રીગોવિન્દરાયજી કોટા,
 ૧૭૮૩ શ્રીચદુનાથજી શેરગઢ, ૧૭૮૪ શ્રીચિમનજી શ્રીચદુનાથજીના લાલજી શ્રીજીદાર, ૧૭૮૪
 શ્રીજગન્નાથજી શ્રીજીદાર, ૧૭૮૪ શ્રીત્રિવિક્રમજી ગોકુલ, ૧૭૮૪ શ્રીદારકાનાથજી કાંકરોલી,
 ૧૭૮૫ બાલકૃષ્ણજી (લાવનાવાળા શ્રીદારકેશજીના લાલજી) પંચમગૃહ, ૧૭૮૫ શ્રીવજ્ર-
 પાલલાલજી શ્રીવજ્રભરણુદીક્ષિતજીના લાલજી, ૧૭૮૫ શ્રીગોવિન્દરાયજી શ્રીજીદાર, ૧૭૮૫
 શ્રીવિકૃલનાથજી શેરગઢ, ૧૭૮૫ શ્રીગોકુલનાથજી શ્રીજીદાર, ૧૭૮૭ શ્રીબાલકૃષ્ણજી શ્રીજીદાર,

૧૭૮૭ શ્રીગોપીનાથજી ગિરિરાજ, ૧૭૮૭ શ્રીગોકુલનાથજી પંચમગૃહ, ૧૭૮૭ શ્રીવલ્લભજી નાથદાર, ૧૭૮૭ શ્રીબાલકૃષ્ણજી કચ્છમાંડવી, ૧૭૮૭ શ્રીલક્ષ્મણજી કોટા, ૧૭૮૮ શ્રીવજ્રનાથજી કાંકરોલી, ૧૭૮૮ શ્રીગોપાલલાલજી કોટા (મોટા મહાપ્રભુજી) ૧૭૮૮ શ્રીવલ્લભજી કાંકરોલી, ૧૭૮૯ શ્રીગોવિન્દજી ચાપાસેની, ૧૪૯૦ શ્રીચિમનજી નાથદાર, ૧૭૯૦ શ્રીમુરલીધરજી કાંકરોલી, ૧૭૯૨ શ્રીવજ્રેશજી ગોકુલ, ૧૭૯૨ શ્રીવિક્રેશજી કોટા, ૧૭૯૨ શ્રીમુરલીધરજી કડી (ગુજરાત), ૧૭૯૨ શ્રીચદુમાંથજી (શ્રીદારકેશજીભાવનાવાળાના લાલજી) પંચમગૃહ, ૧૭૯૩ શ્રીવલ્લભજી જ્ઞેધપુર (મારવાડ), ૧૭૯૪ શ્રીગોકુલેશજી મારવાડમાં, ૧૭૯૪ શ્રીકલ્યાણરાયજી શ્રીઅનિરુદ્ધજીના લાલજી જામનગર, ૧૭૯૪ શ્રીગિરિધરજી જામનગર, ૧૭૯૫ શ્રીહરિરાયજી શ્રીચિમનજીના લાલજી શ્રીજીદાર, ૧૭૯૬ શ્રીમાધવરાયજી જુનાગઢ, ૧૭૯૬ શ્રીવજ્રલંકારજી ગોકુલ, ૧૭૯૭ શ્રીદારકાનાથજી કોટા, ૧૭૯૭ શ્રીવજ્રનાથજી અમદાવાદ, ૧૭૯૯ શ્રીવત્સજી (આરતીવાળા), ૧૭૯૯ શ્રીગોકુલનાથજી કોટા.

આ ઉપરાંત જે બાલકો આપશ્રીની વૃદ્ધાવસ્થાસમયે ઘણા નાના હતા, તેમના નામો તથા આપશ્રીના જીવનચરિત્રમાં જે નામ આવી જાય છે, તે નામ આપ્યાં નથી.

પંડિતમર્ત્યેષુ—જે સમયમાં શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજનું પ્રાકટ્ય થયું તે સમયે ભારતવર્ષમાં ઘણા પંડિતો વિદ્યમાન હતા. અને તે સમયના પંડિતો હાલના પંડિતો જેવા લેભાગુ પંડિતો નહતા. પણ એકથી એક ચડે તેવા દિગ્ગજો હતા. તેમ છતાં કોઇ પણ પંડિત શ્રીમત્પુરુષોત્તમજી મહારાજશ્રીના અંથનું ખંડન કરવા પ્રવૃત્ત થયો નથી અને અઘાવધિ કોઇએ કર્યું નથી, અને ભવિષ્યમાં પણ કરી શકે તેમ નથી. શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજે તે સમયના પ્રચલિત મતોની સમીક્ષા કરી છે, તે તેઓશ્રીના અંથો વાંચનારને જણાયા વિના નહિ રહે. ગદાધરભટ્ટ જેવા પ્રસિદ્ધ નૈયાયિકો અને ખંડેવ જેવા મીમાંસિકો મોજુદ હતા. પોતાને પંડિતરાજ કહેનાર જગન્નાથ પણ વિદ્યમાન હતા. અને તે પછી પણ અનેક પંડિતો થયા છે. ઉત્તમોત્તમ અંથોના લેખકો તે સમયે હતા. તત્પૂર્વે થયા છે અને તત્પશ્ચાત્ પણ થયા છે. પરંતુ તુલનાત્મક સમીક્ષાપદ્ધતિ જે કોઇએ ગ્રહણ કરી હોય તો એક માત્ર શ્રીમત્પુરુષોત્તમજી મહારાજેજી ગ્રહણ કરી છે, અન્ય કોઇએ નહિ. જે એકજી અંથદ્વારા વેદાન્તદર્શનના સમસ્ત વ્યાખ્યાતાઓના મતો જાણવા હોય તો તેનું એકમાત્ર સાધન અણ્ણભાષ્યપ્રકાશજી છે. આ વાક્યમાં લેશ પણ અતિશયોક્તિ નથી. અનેક વિદ્વાનોએ અનુભવ કર્યો છે. જેને શંકા હોય તેણે અનુભવ કરવો.

સમકાલીન પંડિતો—આપશ્રીના સમકાલીન પંડિતોની સૂચી આપવાનું પ્રયોજન એજ છે કે વાંચનારને ખ્યાલ આવશે કે મુસલમાનોના જુલ્મી રાજ્યના મધ્યાન્હમાંએ ભારતવર્ષમાં કેવા વિદ્વાનો હતા અને તે સમયે તે વિદ્વત્સમાજમાં રહીને માયાવાહનું ખણ્ણન કરનાર પંડિતકેસરી શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજનું પાણ્ણિત્ય કેટલું અગાધ હતું ? વિચારશીલ વિદ્વાનો આ સૂચી ઉપરથી લેખજી ભાષ્યપ્રકાશ, પ્રસ્થાનરત્નાકર, અવતારવાદવાદાવલી વગેરે અંથો ઉપરથી શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજના પાણ્ણિત્યનું માપ કાઢી શકશે.

પણ્ણિતોના નામો અમે અનેક અંથોની પ્રસ્તાવનાઓ, હિસ્ત્રીઓઃ ઇન્ડિયન લોજિક અને કેટલોગ્સ એન્ડ કેટલોગ્રમ ઉપરથી મેળવ્યાં છે.

૧ કૃષ્ણતાતાચાર્ય, ૨ વરદનાયક, ૩ રાઘવેન્દ્રતીર્થ, ૪ નીલકંઠદીક્ષિત, ૫ શાલિનાથ, ૬ મન્મથસિંહ, ૭ મલ્હારિ, ૮ વિશ્વનાથપંચાનન, ૯ શંકરમિત્ર, ૧૦ ભવાનંદ, ૧૧ ગદાધરભટ્ટાચાર્ય, ૧૨ મુરારિ, ૧૩ શુભવિજય, ૧૪ ગૌરીકાન્ત, ૧૫ માધવદેવ, ૧૬ નાગેશ, ૧૭ લૌગાક્ષિભાસ્કર, ૧૮ શાહ્મધર, ૧૯ મહાદેવ, ૨૦ દિનકર, ૨૧ રામરુદ્ર, ૨૨ અન્નભટ્ટ, ૨૩ ભટ્ટદિનકર, ૨૪ અંડદેવ, ૨૫ શંભુભટ્ટ, ૨૬ નારાયણભટ્ટ, ૨૭ રાઘવાનન્દ, ૨૮ આપદેવ, ૨૯ અન્નન્દદેવ, ૩૦ અર્જુનમિત્ર, ૩૧ શિવયોગી, ૩૨ શેષશ્રીકૃષ્ણ, ૩૩ ભટ્ટોચ્છ-દીક્ષિત, ૩૪ પંડિતરાજ જગન્નાથ, ૩૫ ચક્રપાણિશેષ, ૩૬ જ્ઞાનેન્દ્ર સરસ્વતી, ૩૭ રામકૃષ્ણ ભટ્ટ, ૩૮ વરદરાજ, ૩૯ વિશ્વેશ્વર, ૪૦ સદાશિવમિત્ર, ૪૧ કૌણ્ડભટ્ટ, ૪૨ વનમાલિ, ૪૩ હરિવલ્લભ, ૪૪ નારાયણતીર્થ, ૪૫ ભવદેવ, ૪૬ રામાનંદ સરસ્વતી, ૪૭ ધર્મરાજાધ્વરીન્દ્ર, ૪૮ નારાયણ સરસ્વતી, ૪૯ રામતીર્થ, ૫૦ રામાનંદ પંડિત, ૫૧ પુરુષોત્તમ સરસ્વતી, ૫૨ રામકૃષ્ણાધ્વરીન્દ્ર, ૫૩ ગંગાધર સરસ્વતી, ૫૪ રંગોળ ભટ્ટ, ૫૫ મહાદેવ સરસ્વતી, ૫૬ સહજકીર્તિ જૈન, ૫૭ વિજયસિંહ જૈન, ૫૮ લઘુસંમતભદ્ર જૈન, ૫૯ જ્યસોમ, ૬૦ વિમલકીર્તિ, ૬૧ વિનયવિજય, ૬૨ બ્રહ્મેન્દ્ર, ૬૩ સદાશિવ ૬૨ પૂર્ણેન્દ્ર સરસ્વતી, ૬૪ ભટ્ટ નીલકંઠ, ૬૫ આડ્યા શુક્લ, ૬૬ રઘુદેવ ભટ્ટાચાર્ય, ૬૭ મૌનીગોપી ભટ્ટ, ૬૬ બ્રહ્મન્દ્ર સરસ્વતી યતિ, ૬૯ વીરેશ્વર શુક્લ, ૭૦ રત્નેશ્વર શુક્લ, (આરા પૂર્વજ) ૭૧ અન્નન્દદેવ મોહ, ૭૨ ગાગાભટ્ટ, ૭૩ બાલકૃષ્ણ ભટ્ટ, ૭૪ વ્યાસેન્દ્ર, ૭૫ ગોવિંદભટ્ટકાળે, ૭૬, ગોવિંદભટ્ટ દશપુત્રે, ૭૭ વિનાયક શુક્લ, ૭૮ ગોવિંદ ભટ્ટાચાર્ય, ૭૯ સામ્રાજ્ય પંડિત, ૮૦ અન્નન્દદેવ, (આપદેવનો પુત્ર) ૮૧ ચિન્તામણિ ભટ્ટ, ૮૨ વીરેશ્વર શુક્લ, ૮૩ લક્ષ્મણ પંડિત, ૮૪ રામરાવ ભટ્ટાચાર્ય, ૮૫ કાશીભટ્ટ સોમયાજી, ૮૬ ગણેશદીક્ષિત, ૮૭ પૌરાણિક ગદાધર, ૮૮ વાચ્છાભટ્ટ, ૮૯ નમુનભટ્ટ, ૯૦ ભારકર જ્યોતિર્વિહ, ૯૧ માધવદેવ, ૯૨ રામહૃદય ગોમાજી ભટ્ટ, ૯૩ લક્ષ્મણ સોમયાજી, ૯૪ આપદીક્ષિત, ૯૫ જયરામ પંચાનન, ૯૬ વીનદીક્ષિત, ૯૭ મહાદેવ ભારદ્વાજ, ૯૮ ગૌતમભટ્ટ, ૯૯ પં. આનંદરામમખી, ૧૦૦ રત્નખરે દીક્ષિત, ૧૦૧ તાતાચાર્ય, ૧૦૨ સમરપુંગવદીક્ષિત (એમના વંશના મથુરાસ્થ ભટ્ટમાં છે) ૧૦૩ નાલકંઠ દીક્ષિત, ૧૦૪ રાજચૂડામણિ, ૧૦૫ વેંકટાધ્વરી.

ઉપર આપેલી સૂચીઓ ઉપરથી જાણી શકાશે કે લગભગ પોણાઅસો ગોસ્વામી બાલકો અને સો ઉપરાંત દિગ્ગજ ગ્રંથકારો જે સમયમાં વિદ્યમાન હતા તે સમયમાં શ્રી-પુરુષોત્તમજીનો પ્રતાપભાવુ શ્રીવલ્લભવંશને દીપાવી રહ્યા હતા.

સરલજીવન—શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજનું જીવન અત્યંત સરલ હોવાથીજ તેઓશ્રીનો પ્રતાપ આટલો વધ્યો હતો. યદ્યપિ આધુનિક સાધનો પ્રાપ્ય થાય છે તે શ્રીપુરુષોત્તમજીને અત્યંત સુલભ હતાં, છતાં તેઓશ્રી કોઈ પણ જાતના યશઆરામમાં સમય ગાળતા ન હતા. ભગવત્સેવાથી જેટલો અવકાશ મળતો તેટલા સમયમાં ગ્રંથલેખનનો વ્યવસાય ચાલતો, જેમ આધુનિકોને પાશ્ચાત્ય વેશ અને પાશ્ચાત્ય ભાષા ગમે છે, તેમ તે સમયમાં યાવની વેશ ભાષા લોકોને ગમતાં હતાં. આપશ્રીને આવા લેખકપ્રત્યે તિરસ્કાર હતો. આવરણુલંગમાં આગા કરે છે કે એતેન મૂર્ખા અનાપદ્યપિ મ્લેચ્છાદિકેશમપિાદિકં રાચન્તે સ્વીકુર્વન્તિ ચ તેડપિ તથેતિ બોધિતમ્ !

પરિવાર અને લૌલાપ્રવેશ—શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજનો વિવાહ ક્યાં થયો હતો તેની ખબર મળી નથી, આપશ્રીના ત્રણ વહુજી હતાં શ્રીરાણીવહુજી, શ્રીચન્દ્રાવલી વહુજી

અને શ્રીપદાવતી વડુજી, એ લાલજી શ્રીયદુપતિજી અને શ્રીદામોદરજી પણ પ્રકટ્યા હતા, અને એક બેટીજી શ્રીહરિપ્રિયાજી હતા. સાંભળવા મુજબ બંને લાલજી આપત્રીની સામેજ લીલામાં પધાર્યા હતા.

દિગ્વિજય માટે પરદેશ પધારતા અને સુરતમાં ગિરાજીને શ્રીઆલકૃષ્ણ પ્રભુની સ્વરૂપ-સેવા અને ગ્રંથો દ્વારા નામસેવા કરતા હતા. સંવત્ ૧૭૨૦ પછી લીલાપ્રવેશ કર્યો એમ સાંભળાય છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. શ્રીપુરુષોત્તમજીએ લગભગ એક સદી સુધી ભૂતલને અલંકૃત કરી વૈષ્ણવી સૃષ્ટિને ઉપકૃત કરી હતી.

શૈવ પાંડિત અપ્પય્ય દીક્ષિત—જેવા શ્રીપુરુષોત્તમજીમહારાજ પ્રતિભાસમ્પન્ન વિદ્વદ્વત્ન હતા તેવા પ્રતિપક્ષી પણ તે સમયે વિદ્યમાન હતા. એમ તે સમયે પણ તેનેદ્રેષીઓ ધણુ હતા પણ કોઇએ સામે થવાની હિમ્મત બતાવી ન હતી. ઉપર જણાવ્યા મુજબ ભારકરાય અને અપ્પય્યદીક્ષિતજી વિશેષરૂપે ઉલ્લેખનીય છે, તેમાં ભારકરાય તો પરાજીત થવાથ ચિડાઇને ગાળો ભાંડતો ચાલ્યો ગયો, અને અપ્પય્યદીક્ષિતની સાથે થએલા વિવાદે સ્થિર સાહિત્યનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. આ સાહિત્ય વિદ્વદ્ભોગ્ય છે. આ અપેય દીક્ષિત પણ પોતાના સમકાલિક પણ્ડિતોમાં માનીતા હતા. તેમના અનુયાયીઓ તેમને શેષનો અવતાર માનતા અને કોઇ શંકરનો અવતાર કહેતા. વાસ્તવિક રીતે તો આ અંધશ્રદ્ધાલુ શૈવોની અતિશયોક્તિ જ છે. અપેયદીક્ષિત પોતે શૈવ હોવા છતાં શૈવસિદ્ધાંતમાં માનનારા ન હતા. શંકરાચાર્યના માયાવાદને જ માનતા હતા. જ્યારે તેમણે શૈવભાષ્ય ઉપર ટીકા પણ લખી છે. મારા ધારવા પ્રમાણે શૈવમતમાં તેમને પાછળથી અશ્રદ્ધા થયલી હોવાથીજ શૈવ મતનો ત્યાગ કરી શાંકરમતમાં પ્રવેશ કર્યો હશે. અપેયદીક્ષિતનો જન્મ વૈષ્ણવ માતાપિતાથી જ થયો હતો— “ પિતામહી यस્ય વૈષ્ણવસ્ય ત્તુ કન્યા પિતા શ્વેતમૃદ્ધર્વપુન્ડ્રો ” આ લોકોક્તિ તેમાં પ્રમાણ માની શકાય. આ ઉપરથી એમ પણ સિદ્ધ થાય છે કે દીક્ષિતે ધર્મત્યાગ કરી શૈવ મતમાં પ્રવેશ કર્યો અને પાછળથી માયાવાદી થયા.

જન્મ અને વંશપરિચય—મદ્રાસ પ્રાન્તમાં આવેલા કાંજીવરમ્ પાસે અડચરપલમ્ નામનું એક નાનું ગામડું છે. ત્યાં આચાર્ય દીક્ષિત નામનો એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તેજ આચાર્ય દીક્ષિત “ ન્યાયચિન્તામણિ ” નામના ગ્રન્થનો પ્રણેતા છે. અને તેજ વક્ષસ્સ્થલાચાર્ય દીક્ષિતના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ વિદ્વાન બ્રાહ્મણની દ્વિતીયપત્ની વૈષ્ણવકુલતિલક વૈકુણ્ડાચાર્યના વંશજ શ્રીરંગરાજાચાર્યની દુહિતા તોતરમ્બી હતી. તોતરમ્બીની સાથે આચાર્ય દીક્ષિતનું લગ્ન થયા પછી વિજયનગરાધિપતિ શ્રીકૃષ્ણરાજ મહારાજનો આશ્રય આ વિદ્વાનને પ્રાપ્ત થયો હતો. વૈષ્ણવકન્યા તોતરમ્બીની કુક્ષિથી તેને ચાર પુત્રોની પ્રાપ્તિ થઇ હતી. તેમાં સૌથી મોટા પુત્રનું નામ રંગરાજાધ્વરી હતું, રંગરાજાધ્વરીએ ‘ અદ્વૈતવિદ્યામુકુરવિવરણ ’ તથા ‘ અદ્વૈતદર્ષણાદિ ’ અને ગ્રંથો રચ્યા આ રંગરાજાધ્વરીના વિષયમાં ‘ નક્ષત્રિત ’માં ઘણું લખાયું છે. આજ રંગરાજાધ્વરીના અધ્યેષ્ઠ તનય અપ્પય્યદીક્ષિત છે. સિદ્ધાન્તલેક્ષની સમાપ્તિમાં અપ્પય્ય દીક્ષિત લખે છે કે—

વિદ્વદ્ગુરોર્બિહિતવિશ્વજિદ્ધ્વરસ્ય શ્રીસર્વતોમુખમહાવ્રતયાજિસૂનોઃ ।

રાજમસ્વિઃ શ્વિતચન્દ્રમૌલે—સ્ત્યપ્પદીક્ષિત ઇતિ પ્રથિતસ્તનુજઃ ॥

આ અપ્પય દીક્ષિત જેવા પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનતા સમય નિર્ણય માટે વિદ્વાનોમાં ઘણો મત ભેદ છે. ભદ્ર આત્મારામ અને જ્યંત પણ્ડિત વગેરે માને છે કે દીક્ષિત ઈ.સ. ૧૫૬૪ થી પહેલાં થયા છે. બ્રહ્મવિદ્યાપત્રિકાકાર માને છે કે ૧૫૫૦ માં અપ્પય દીક્ષિત ૭૦ વર્ષના વૃદ્ધ હતા. આ ઉપરથી ૧૪૮૦ માં અપ્પયનો જન્મ સિદ્ધ થાય છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો ૧૫૨૦ થી પૂર્વે અપ્પયનો સમય માને છે. મહામહોપાધ્યાય ગંગાધર શાસ્ત્રીજી પણ બ્રહ્મવિદ્યા પત્રિકાકારને અનુસરે છે. તેમજ આ વિષયમાં અને કિંવદન્તીમાં પણ સંભળાય છે. એક મત એવો પણ પ્રચલિત છે કે એક વાર વિજયનગરના મહારાજ શ્રીકૃષ્ણરાજને વેંકટાયલ ઉપર વિશ્વજીત યાગ કરવાની ઈચ્છા થઈ, ત્યારે અપ્પયને ખોલાવીને તેમણે પોતાની ઈચ્છા જણાવી. અપ્પયે કહ્યું કે આ યાગ કાશીમાં કરવો. અપ્પયની સલાહ મુજબ તે યાગ કાશીમાં થયા અને તે સમયે અપ્પય પણ કાશીમાં હાજર થયા હતા. કાશીમાં અપ્પયનો સિદ્ધાન્ત-કૌમુદીકર્તા ભદ્રોજી સાથે શાસ્ત્રાર્થ થયો હતો. આ જનશ્રુતિ કાશીના પણ્ડિતોમાં પ્રસિદ્ધ છે. અને મદ્રાસી પણ્ડિતો કહે છે કે ભદ્રોજી રામેશ્વરની યાત્રાએ ગયા ત્યારે કાંચીમાં શાસ્ત્રાર્થ થયો—અને થોડા દિવસ કાંચીમાં રહીને ભદ્રોજીએ અપ્પય પાસે બ્રહ્મસૂત્રશાંકરભાષ્યનું અધ્યયન કર્યું. મદ્રાસીઓમાં આ અતિશયોક્તિ જણાય છે. કારણ કે ભદ્રોજી જેવા સમર્થ વિદ્વાન શાસ્ત્રાર્થ કરી પરાજીત કરનાર પાસે તે શાંકરભાષ્ય ભણવા બેસે સર્વથા અસંભવિત છે. કાશીના પણ્ડિતો જેના ગ્રન્થને વખાણે અને આજ સુધી જેની સિદ્ધાન્તકૌમુદીનું અધ્યયન કરીને લાખો વિદ્વાનોએ વ્યુત્પત્તિ મેળવી તેને કાશી છોડીને ઇતરત્ર અધ્યયન કરવાની અપેક્ષા હોય જ નહિ. કદાચ ભદ્રોજીને અપ્પયે પરાસ્ત કર્યા હશે પણ તે શાંકર ભાષ્ય અપ્પય પાસે ભણ્યા હતા આ વાત તો કોઈપણ સહૃદય વ્યક્તિ માની શકે તેમ નથી. પરંતુ આ ઉભય પ્રકારની જનશ્રુતિમાં આંશિક સત્ય તો છે જ. વિશ્વજીત યાગ કાશીમાં થયો અને તે સમયે અપ્પય કાશીમાં હાજર થયા હતા. આ અંશ સત્ય છે. કાશીમાં અપ્પયનો ભદ્રોજી સાથે નહિ પણ શેષ વીરેશ્વર સાથે શાસ્ત્રાર્થ થયો હતો. અને તેજ સમયે પણ્ડિતરાજ જગન્નાથ પણ જ્યપુરથી આવ્યા હતા. અપ્પય અને પણ્ડિતરાજનો પ્રથમ સમાગમ કાશીમાં જ થયો. વળી તે સમયે જગન્નાથના મીમાંસાશાસ્ત્રના ગુરુ પણ્ડિતપ્રવર ખણ્ડદેવ સાથે પણ અપ્પયનો શાસ્ત્રાર્થ થયો હતો. કદાચ અપ્પયનો તે સમયે ભદ્રોજી સાથે સમાગમ પણ થયો હશે પણ આ વાર્તા વિશેષ વિશ્વસનીય નથી. ખણ્ડદેવ સાથે શાસ્ત્રાર્થ થયા પછી અપ્પય ઘણા દિવસ સુધી કાશીમાં રહ્યા હતા. “મીમાંસકમૂર્ધન્યન વિધિરસાયનકૃતા” આ ભાદ્રેરસાયનસ્થ શબ્દોથી જણાય છે કે અપ્પયે ખણ્ડદેવને વિધિ-રસાયન બતાવ્યું હશે અને કાશીમાં રહીને નિજ કૃતિનો પ્રચાર પણ કર્યો હશે. અપ્પય કાશીમાં આવીને રહ્યા હતા અને ખણ્ડદેવ વગેરે પણ્ડિતો સાથે તેમનો સમાગમ થયો હતો આ વિષયને “ચિત્તે મદ્ર પ્રકરણ” આ મરાઠી પુસ્તકમાં એક ઐતિહાસિક પ્રમાણથી પુષ્ટિ મળે છે. આમાં લખ્યું છે કે, મહારાષ્ટ્રીય દેવરખેબ્રાહ્મણોની પંક્તિમાં અન્યબ્રાહ્મણો જેસીને ભોજન કરી શકે કે નહિ ? આ વિષયમાં મહારાષ્ટ્રમાં મોટો વાદ થયો હતો, આખરે કાશીના વિદ્વાનોનો નિર્ણય પૂછાવ્યો. આ નિર્ણય કરવા માટે મુક્તિમંડપ (કાશી) માં એક સભા ભરવામાં આવી હતી. તે સમયે કાશીના જે પણ્ડિતો હાજર હતા તેમાં અપ્પયના પણ સ્ત્રાક્ષર છે. “ચિત્તે ભદ્ર પ્રકરણ” માં જે પત્રો છપાયા છે, તેની અસલ પ્રતિ મારા

સતીર્થ પં. રઘુનાથ શાસ્ત્રી કોકળે તર્કતીર્થદ્વારા મને પ્રાપ્ત થયા છે. તે સલામાં મારા પૂર્વજ રત્નેશ્વર શુક્લ અને તચ્છિષ્ય ત્રિવેદી મોહ ઉદ્ધવાત્મજ અનંતદેવ પણ હાજર હતા. અપ્પય જ્યારે કાશી આવ્યા ત્યારે વિધિરસાયન સંપૂર્ણ થયું હતું. આ ગ્રન્થ તેમની ૩૦ વર્ષની ઉંમરમાં રચાયો એમ મારા મામાંસાચુ શ્રીયુત ચિત્રસ્વામી શાસ્ત્રી પ્રભૃતિ વિદ્વાનો માને છે. પણ્ડિતરાજ અને અપ્પયનો સમાગમ થયો તે નીચેના શ્લોકથી સ્પષ્ટ છે—

યદ્દં વિશ્વજિતા ધ્રુવં પરિઘરં સર્વે બુધા નિર્જિતા મદ્વોજિપ્રમુલાસ્સજગન્નાથોપિ નિસ્તારિતઃ ।

આ પદ્યથી તેમજ ખીજાં અનેક ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે કે પંડિતરાજ અને અપ્પયનો સમાગમ કાશીમાં થયો હતો. જગન્નાથ પંડિતરાજ કાશીમાં રહેવા માટે આવ્યા તે સમય ઇ. સ. ૧૬૫૮ પછીનો છે. કારણ કે ઐરંગઝેબે શાહજહાંને ૧૬૫૮ માં કેદ કર્યો હતો. અર્થાત્ શાહજહાં કારાગૃહવાસી થયો ત્યારેજ તેના આશ્રિત પણ્ડિતરાજ પણ દિલ્લી છોડીને કાશીવાસી થયા. જગન્નાથનો સમાગમ ઉપરના પદ્યમાં પૂર્વાર્ધમાં જણાવ્યો છે. અર્થાત્ પચાશની પૂર્વે એટલે વિધિરસાયનની રચના પછી અને પચાશની પૂર્વે એમ કહેવાથી લગભગ ૩૫ થી ૪૦ વર્ષની અવસ્થા ૧૬૫૮ માં સિદ્ધ થાય છે. શ્રીમાપુરુષોત્તમજીનું પ્રાકટ્ય સંવત ૧૭૨૪ છે અર્થાત્ ૧૬૬૮ ઇ. સ. માં પ્રાકટ્ય થયું. અપ્પયની મહાયાત્રા બહોતેર વર્ષની અવસ્થામાં છે એટલે શ્રીપુરુષોત્તમજીના પ્રાકટ્ય સમયે અપ્પય ૪૫ કે ૫૦ વર્ષના હતા. શ્રીપુરુષોત્તમજી સાત આઠ વર્ષના બાલક હતા ત્યારે અપ્પય સૂરત આવ્યા અને શાસ્ત્રાર્થનું કહેવરાવ્યું. તે સમય અર્થાત્જ અપ્પય ૫૩ કે ૫૮ વર્ષની ઉંમરના હશે. અને અપ્પયના પ્રયાણસમયે શ્રીપુરુષોત્તમજી ચૌદથી ઓગણીશ વીસ વર્ષના હોવા જોઈએ. શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજે પ્રહસ્તવાદ અપ્પયદીક્ષિતની વિદ્યમાનતામાંજ લખીને તૈયાર કર્યો છે. પ્રહસ્તવાદ કથી સાલમાં લખાયો તે મને જ્ઞાત નથી તથાપિ આટલું કહી શકાય કે આવરણમંગમાં પ્રહસ્ત અને પંડિતકરભિન્દિપાલનો ઉલ્લેખ હોવાથી આ મહાન્ ગ્રંથ રચાયા પૂર્વેજ પ્રહસ્ત તૈયાર થયો છે. બહુડનમહુડનની પ્રવૃત્તિ ઘણું કરીને યુવાવસ્થામાં વિશેષ હોય છે, અને તેમણે સાત આઠ વર્ષના બાલકને શાસ્ત્રાર્થનું આબ્હાન કરનારનું બહુડન વીસ વર્ષના યુવાન કરે તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જોવું નથી. શૈવ અથવા પરમમાહેશ્વરોને તેમની ઉત્તરાવસ્થામાં પ્રહસ્ત અર્પનારા આચાર્યો પૂર્વે જોમ વિદ્યમાન હતા, તેમ આજે પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. પરમમાહેશ્વરે આ પાઠ શીખવેો રહ્યો.

અપ્પયદીક્ષિત જેવા વિદ્વાનને છવિકોપાર્જનમાં વિશેષ મહેનત કરવી ન પડે, તે સામાન્ય વાર્તા છે. આપણે આટલું જાણ્યું છેજ કે એમના પિતા શ્રીરંગરાજધ્વરી વિજયનગરાધીશના આશ્રિત હતા; અને અપ્પય પણ વિજયનગરાધિપતિ પાસે રહ્યા હતા. મને એમ લાગે છે કે વિજયનગરાધીશ્વર કૃષ્ણદેવરાયના પુત્ર નરસૂપતિના પુત્ર વેંકટપતિરાયની પાસેથી એમને ઘણું દ્રવ્ય મળ્યું હશે. આ વેંકટપતિરાયેજ વિશ્વજિત યાગ કર્યો હતો અને તેની સાથે અપ્પય પણ કાશી ગયા હતા.

અપ્પય દીક્ષિતનું લગ્ન કયાં અને કોની જોડે થયું તે અમને અજ્ઞાત નથી. પરંતુ વેંકટેશ્વર પ્રેસમાં મુદ્રિત કુવલયાનન્દની પ્રસ્તાવના જેવાથી જ્ઞાત થાય છે કે અપ્પય એક વિધવા સાથે પ્રેમમાં પડ્યા હતા. અને આજ કારણથી તેમનો જ્ઞાતિએ બહિષ્કાર પણ કર્યો હતો. અપ્પય કહેતા હતા કે આ વિધવા મારી પૂર્વજન્મની પત્ની છે. જ્યારે લોકા-

પવાદ વધ્યો ત્યારે અપ્યયને ઘર છોડીને પોતાની પૂર્વજન્મની પત્ની સાથે નાસી જવાની ફરજ પડી. એક શિવાલયમાં તે પોતાની પૂર્વજન્મની પત્ની સાથે રહેવા લાગ્યા. લોકો કહે છે કે તેઓ સપત્નીક (?) ૭૨ વર્ષની ઉંમરે મહાયાત્રાએ સિધાવ્યા. કોઈ કહે છે કે તે વિધવા સહ-જેમ જન્મનાથનો ઉદ્ધાર ચંગાળએ કર્યો તેમ-શિવલિંગમાં સમાવિષ્ટ થયા. એમનો દેહાન્ત ચિદમ્બરમાં થયો હતો.

શિવતત્ત્વવિવેક અને પ્રહસ્તવાદ.

અમે પ્રથમ જણાવ્યું છે કે શ્રીમત્પુરુષોત્તમજીમહારાજે અપેયદીક્ષિતને ^૧પ્રહસ્ત અર્થો હતો. આ પ્રહસ્ત આપવાનું કારણ શિવતત્ત્વવિવેક છે. પ્રહસ્તવાદમાં શ્રીપુરુષોત્તમજીએ શિવતત્ત્વવિવેકમાં કરેલા આક્ષેપોનો જવાબ આપ્યો છે. આજકાલના કહેવાતા શૈવો અને શાંકરો ગમે તેવા આક્ષેપો કરે છે, પણ જે તેઓ શિવતત્ત્વ વાંચીને પ્રહસ્ત વાંચે તો તેમને ખબર પડે કે વાસ્તવિક સિદ્ધાન્ત શું છે; અને વિદ્વાનોએ આ વિષયનો ખુલાસો કેવી રીતે કર્યો છે? અપેયદીક્ષિતે મૌત્રામષ્ટિયાગની પ્રસાદી લઈને (સુરાપાન કરીને) તેની પૂર્વજન્મની પત્નીના સંગથી દૂષિત બુદ્ધિ થઈ જવાથી વિવેકશૂન્ય થઈને શિવતત્ત્વવિવેક લખ્યો, આ ઉન્મત્ત અને વિવેકશૂન્ય થયેલાઓને ભાનમાં લાવવા માટે શ્રીપુરુષોત્તમજીમહારાજે પ્રહસ્તવાદ લખ્યો. આ પ્રવૃત્તિ યોગ્યજ હતી યદ્યપિ શિવતત્ત્વ લખવાનું પ્રયોજન અપેયદીક્ષિતના મામા તાતાચાર્ય પ્રત્યેનો તેનો દ્વેષ હતું. તથાપિ તે ગ્રન્થ વૈષ્ણવોની વિરુદ્ધ હોવાથી તેનો જવાબ તે સમયના પંડિતોએ આપવો જોઈતો હતો. રામાનુજેએ દુરૂહચવેટિકા મધ્વેએ શૈવવિધ્વંસ અને આપણા સમ્પ્રદાય તરફથી વિદ્વદ્ જયગોપાલ ભટ્ટ મઠપતિએ દુર્મુક્ષમુક્ષધ્વંસ નામક ગ્રન્થ દ્વારા જવાબ અપાયો હતો. તથાપિ શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજને આ ગ્રન્થ લખવાની આવશ્યકતા જણાઈ તેનાં મુખ્ય બે કારણ છે. એક તો એ કે ઉપર જણાવેલા ગ્રન્થોમાં શિવતત્ત્વવિવેકનો આશય પૂર્વપક્ષના રૂપમાં ગ્રહણ કરીને તેનો જવાબ આપ્યો હતો, પણ અક્ષરશઃ શિવતત્ત્વવિવેકનું ખણ્ડન થયું ન હતું, અને બીજું એકે અપેયદીક્ષિતે સાત આઠ વર્ષના બાલક સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવાની અભિલાષા જણાવી શ્રીપુરુષોત્તમજી સાથે વાદ કર્યો હતો. શ્રીમહાપ્રભુજીના પ્રતાપની સામે આ પામર જીવ શું કરી શકે? આઠ વર્ષના શ્રીપુરુષોત્તમજીએ તેને પરાજિત કર્યો, અને તેની હયાતીમાંજ તેના ગ્રંથનું ખણ્ડન ગ્રન્થરૂપે કર્યું. પ્રહસ્તવાદમાં શિવતત્ત્વવિવેકના પ્રત્યેક પ્રકરણ, શ્લોક, તથા ટીકામાં આવેલાં પ્રમાણોની સમીક્ષા શાસ્ત્રીય પદ્ધતિને અનુસરીને કરવામાં આવી છે. અપ્યયે જ્યાં વેદાન્તદર્શનનાં અધિકરણો ટાંક્યા છે ત્યાં તેનો વિચાર વેદાન્તનીજ યુક્તિઓ અને પ્રમાણો દ્વારા, તથા પૂર્વમીમાંસાનાં અધિકરણોનો વિચાર પૂર્વમીમાંસાથી તેમજ પુરાણનાં વાક્યોનો સમન્વય પુરાણોથીજ કરવામાં આવ્યો છે.

શિવતત્ત્વવિવેકમાં ૬૪ શ્લોક છે. આ શ્લોકો “ શિખરિણી ” વૃત્તમાં રચેલા હોવાથી તેને શિખરિણીમાલા પણ કહે છે. શિખરિણીમાલાની જે ટીકા અપેયદીક્ષિતે જ લખી છે તેનું નામજ શિવતત્ત્વવિવેક છે. શિવતત્ત્વવિવેકની વિષયસૂચી નીચે જણાવ્યા મુજબ છે—

શ્લોક સંખ્યા. પ્રતિપાઠ વિષય.

૧ મંગલાચરણ—શિવજ ધ્યેય છે, વિષ્ણુ નહિ.

૨ શિવજ પરદેવતા હોવાથી, તેજ પરમતત્ત્વ છે. મૂર્તિત્રયાતીત શિવ જો.

૧ પ્રહસ્ત એટલે તમારો, અથવા તો પંજે, જેથી દાંત વટે અથવા હાથ ખડા-કતરી નય.

- ૩ યમાદિત્યો ન વેદ ઇત્યાદિ શ્રુતિવાક્યો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે બ્રહ્માદિ દેવતાઓને પણ પરબ્રહ્મ (અપેય દીક્ષિતના મતે પરમશિવ)ની સ્તુતિ કરવાનો અધિકાર નથી. તે તેને પ્રાપ્ત થયો છે.
- ૪ વૈષ્ણવોપાસના અવૈદિક છે. જેઓ શિવની ઉપાસના કરતા નથી તેમનો જન્મ નિષ્ફલ છે.
- ૫ ચોથા શ્લોકમાં વૈષ્ણવોની નિન્દા કરીને અહીં એણે જોયું સાબુ કર્મ કારયતિ આ આ શ્રુતિ શિવપરક છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે.
- ૬—૭ ઉપર જણાવેલાજ અર્થનું સમર્થન.
- ૮ નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યઃ આ શ્રુતિમાં આત્મશબ્દ શિવનો વાચક છે.
- ૯ શિવની ભક્તિથીજ ચારે પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થાય છે.
- ૧૦ દ્ધીચિ ઋષિના શાપથી વૈષ્ણવોની બુદ્ધિ નષ્ટ થઈ ગઈ છે.
- ૧૧ લોકમાં શિવભક્તિ ઉપર વિશ્વાસ નથી. પ્રત્યુત વિષ્ણુની ભક્તિ ઉપરજ વિશ્વાસ છે અને તેથીજ વિષ્ણુનું આરાધન વિશેષ પ્રમાણમાં લોકો કરે છે. તેથી પરિ-સંખ્યાથી શિવમહિમાપર વિશ્વાસ કરનારા અત્યંત વિરલ હોય છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે. આ સ્થલે ઉપોદ્ધાત પ્રકરણ પૂર્ણ થાય છે.
- ૧૨ દુનિયામાં શિવજ પરમતત્ત્વ છે એમ સિદ્ધ કરવા માટે તેમજ ઉપાધિ તથા ઉપાધિપ્રયુક્ત ગુણાદિક બતાવવા માટે શિવને ઉપાધિનિર્મુક્ત કહે છે.
- ૧૩-૧૪ નિરુપધિ બ્રહ્મ (શિવ) પણ લોકાનુગ્રહની ઇચ્છાએ કલ્પિત ગુણોએ યુક્ત થાય છે. તે બ્રહ્મ માયાની ઉપાધિએ યુક્ત અને ગુણુ છે. (આ સ્થલે બ્રહ્મ માયાની ઉપાધિવાળું છે એમ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. પ્રમાણુ અને યુક્તિઓ શૈવોની નહિ પણ શૈવમતનું અણન કરનારા શાંકર મતની ગ્રહણુ કરી છે. શાંકરમતનું અણન હજારોવાર વૈષ્ણવોએ કર્યું છે. હવે એક પણ પ્રમાણુ અથવા અથવા યુક્તિ એવી નથી કે જેનું અણન ભાસ્કરથી પ્રારંભીને શ્રીપુરુષોત્તમજ મહારાજ સુધીના વિચારકોએ ન કર્યું હોય.)
- ૧૫-૧૭ શ્રુતિઓના બલાબલની પરીક્ષા.
- ૧૮ શિવનું કારણુત્વ.
- ૧૯-૨૦ કારણુત્વ પ્રતિપાદિકા સર્વ શ્રુતિઓ શિવમાંજ પર્યાવસાન પામે છે.
- ૨૦ સર્વ ઉપનિષદો શિવનુંજ વર્ણન કરે છે.
- ૨૨-૨૩ વેદોક્ત પુરુષસૂક્તમાં પણ શિવનુંજ વર્ણન આવે છે.
- ૨૪-૨૬ સર્વ વેદો શિવપરજ છે.
- ૨૬-૩૦ શિવજ અન્તર્યામી છે.
- ૩૧-૩૫ નારાયણાનુવાક વિષ્ણુપરક છે એમ પૂર્વપક્ષ કરીને તેનું અણન અને સર્વ શ્રુતિઓ શિવનેજ પરબ્રહ્મ કહે છે એમ પ્રતિપાદન.
- પૂર્વાર્ધમાં કર્મકાણુ અને ઉપનિષદનો વિચાર કર્યો હવે પુરાણાદિનો વિચાર પ્રારંભાય છે.
- ૩૬ સર્વે પુરાણો શિવનુંજ વર્ણન કરે છે.
- ૩૭ મહાભારતમાં સર્વત્ર શિવનુંજ વર્ણન છે. કૃષ્ણનું નથી.

- ૩૮ રામાયણમાં શિવનોજ ઉત્કર્ષ અતાવ્યો છે, વિષ્ણુનો નહિ.
- ૩૯ મનુસ્મૃત્યાદિ ધર્મશાસ્ત્રો પણ શિવનો ઉત્કર્ષ અતાવે છે.
- ૪૦ બ્રહ્મસૂત્રોમાં શિવને જ ईशान શબ્દથી પ્રતીત કહે છે. ઉમાપતિ શિવ જ પરબ્રહ્મ છે, એમ સૂત્રકારનો હૃદયસ્થિત આશય છે.
- ૪૧ બ્યારે બ્રહ્મસૂત્રોજ શિવપરક છે ત્યારે બ્રહ્માદિશબ્દોને શિવપરક કેમ ન માનવા ?
- ૪૨ “શિવ” શબ્દ નિરતિશય ઐશ્વર્યયુક્ત શિવનો બોધક છે.
- ૪૩-૪૪ સર્વાધિક પદાર્થ ईशान શબ્દવાચ્ય શિવથી અતિરિક્ત અન્ય નથી.
- ૪૫ નારાયણ જગતનું કારણ છે આ મતનું ખણ્ડન.
- ૪૬-૪૭ શૈવાગમને જે લોકો અપ્રમાણ કહે છે તેમના મતનો નિરાસ (આ સ્થળે શૈવાગમનો નિષેધ કરનારા શબ્દરભગવાનના મતનું પણ ખણ્ડન થાય છે.)
- ૪૮ વિષ્ણુપરક શ્રુતિઓનાં પ્રાબલ્યનો નિરાસ.
- ૪૯-૫૧ બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને રુદ્ર આ ત્રિમૂર્તિમાં શિવનોજ ઉત્કર્ષ છે.
- ૫૨-૫૫ ગાયત્રીમાં પણ શિવનોજ ઉત્કર્ષ છે.
- ૫૬ દ્વિજાતિમાં બાહ્યણે શિવલજનન કરવું જોઈએ.
- ૫૭ ક્ષત્રિયોએ પણ લિંગાર્ચનન કરવું જોઈએ.
- ૫૮ વૈશ્યોનો આરાધ્ય દેવ પણ શિવજ છે. સામાન્ય રીતે સર્વ કામનાઓની પૂર્તિ શિવથીજ થાય છે. તેથી સર્વેએ શિવારાધનન કરવું જોઈએ.
- ૫૯ નિઃશ્રેયસરૂપ અપ્રાકૃત ફલ પ્રાપ્ત કરવું હોય તો તે ફલ શિવારાધન વિના મળી શકે તેમ નથી.
- ૬૦ સકલ પ્રાણિવૃન્દને સેવ્ય શિવજ છે.
- ૬૧ જે મૂર્ખ શિવલજનથી વિમુખ રહે છે, તેને પાપ લાગે છે.
- ૬૨ શિવલજનથી નિરતિશય પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય છે.
- ૬૩ આ સ્તોત્ર રચીને શિખરિણીમાલા શિવને ઉપહાર કરે છું !
- ૬૪ આ સ્તોત્ર રચવામાં અપેયદીક્ષિત પોતાની મૂઢતા અને મંદમતિત્વને સ્વીકારે છે. આ પ્રકારે અપેયદીક્ષિતે જાણી જોઈને વૈષ્ણવોની મિન્દા કરી છે. આ ગ્રન્થમાં દીક્ષિતે પોતાના પાણ્ડિત્યનો દુરુપયોગ કર્યો છે.

પ્રહસ્તવાદનો પ્રતિપાદ વિષય.

શ્રીમત્પુરુષોત્તમજી મહારાજે ઉપર જણાવેલા પ્રત્યેક વિષયનું ખણ્ડન કર્યું છે. આપ-શ્રીએ પ્રહસ્તવાદને ત્રણ વિભાગમાં વિભક્ત કર્યો છે. સૌથી પ્રથમ વેદાન્તતાત્પર્યનિરૂપણ આવે છે. બીજા પ્રકરણમાં બ્રાન્તશૈવનિરાકરણ અને ત્રીજા પ્રકરણમાં મૂલસ્વરૂપનિર્ધાર છે. વેદાન્ત તાત્પર્ય નિરૂપણમાં શાંકરમતમાં બ્રહ્મને નિર્ગુણ કહીને તેની પાછળ ઉપાધિ લગાડી દીધી છે, તે ઉપાધિનું ખણ્ડન આવે છે. શાંકરોની ઉપાધિના વિષયમાં જેટલી યુક્તિઓ છે તે સર્વનું અત્ર ખણ્ડન કર્યું છે. અને વિરુદ્ધર્મોધાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રજી પરબ્રહ્મ છે એમ શ્રુતિ અને સૂત્રોથી સિદ્ધ કર્યું છે.

વેદાન્તતાત્પર્યનિરૂપણ.

આ ક્રમમાં માહાત્મ્યજ્ઞાનના વિષયનો વિચાર છે. શ્રુતિઓમાં ભગવાનના મહિમાનું

વળુ ન છે, કે નહિ ? આ પ્રશ્નથી પ્રસ્તુત ગ્રંથનો પ્રારંભ થાય છે. પૂર્વપક્ષીનું કથન છે કે શ્રુતિઓમાં પરબ્રહ્મનું માહાત્મ્ય કહ્યું નથી. માહાત્મ્ય સગુણ પદાર્થનું હોય. બ્રહ્મ નિર્ગુણ હોવાથી તેનાં માહાત્મ્યનું વર્ણન કરી શકાય નહિ. માહાત્મ્યપ્રતિપાદક વેદલાગ પરબ્રહ્મનું નહિ પણ સોપાધિક બ્રહ્મનું વર્ણન કરે છે.

સિદ્ધાન્તી કહે છે કે બ્રહ્મ સોપાધિક થઈ શકેજ નહિ. મહિમાનું જે વર્ણન છે, તે સોપાધિક બ્રહ્મનું નહિ પણ નિરુપાધિકનુંજ છે. બ્રહ્મ વિરુદ્ધધર્માશ્રય છે. બ્રહ્મજ જગત્નું કારણ છે. તેજ સર્વાન્તર છે. ભોક્તા પણ તેજ અને અન્તર્યામી પણ તેજ છે. ઉપાધિપક્ષનો સ્વીકાર કરવાથી અનેક દોષો ઉદ્ભવે છે. ઉપાધિ શું અનાદિ છે કે સાદિ ? જે સાદિ માનશો તો તમારું મત ખણ્ડિત થશે. કારણકે તમે ઉપહિત ઈશ્વરને માનો છો. ઉપાધિને સાદિ માનવથી ઈશ્વર પણ સાદિ થઈ જશે. અને ત્યારે સાંખ્યના કાર્યેશ્વરવાદમાં પ્રવેશ થશે. અને તેથી વેદાન્તસિદ્ધાન્ત ભંગ થશે. જે અનાદિ માનશો તો જે પદાર્થ અનાદિ હોય તે અનન્ત પણ હોવોજ જોઈએ. આ નિયમને અનુસારીને તમારી ઉપાધિ કદી પણ નહિ છુટી શકે. તમારો અનાદિ સાન્ત પક્ષ પણ અયોગ્ય છે. કેમકે તે પક્ષમાં આટલું સ્વીકારવુંજ પડશે કે બ્રહ્મ સર્વજ છે અને હિરણ્યગર્ભાદિનો ગુરુ છે તેમજ સર્વ વેદોને જાણે છે, માટે તેથી ઉત્કૃષ્ટ અધિકારી અન્ય કોઈ ન હોવાથી કોઈને પણ તેનો સાક્ષાત્કાર નહિ થાય. વળી “ ઈશ્વર અપરોક્ષ છે ” આ પક્ષને માનનારાઓના પક્ષમાં પણ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર આવશ્યક હોવાથી તેમની મુક્તિ થવાથી પ્રપંચનો ભંગ થઈ જશે. અથવા મુક્તિના અભાવમાં અન્યને અપરોક્ષ જ્ઞાન નહિ થાય. અથવા ઈશ્વરમાં જઘન્યત્વ દોષ ઉત્પન્ન થઈ જશે. માટે ઉપાધિપક્ષ નિતાન્ત અનુચિત છે.

આગળ જઘને શ્રીપુરુષોત્તમજ મહારાજ અવિદ્યાના વિષયમાં વિચાર કરે છે. અવિદ્યાનો પક્ષ પણ અનેક યુક્તિઓથી ખણ્ડિત થાય છે. આ વિષય અનેક સ્થલે વિસ્તૃતરૂપે ચર્ચાયલો હોવાથી અમે તેની ચર્ચા અહીં કરી નથી. વિશેષ જ્ઞાસુએ “ પુષ્ટિ સિદ્ધાન્તશેખર ” વાંચવું. આ પ્રકરણમાં નીચે દર્શાવેલા વિષયોનો સમાવેશ થાય છે.

- ૧ સર્વ વેદાન્તો પરબ્રહ્મનો નિર્ણય કરે છે.
- ૨ અવાસ્તવિક બ્રહ્મપરત્વે વાદિનો પૂર્વપક્ષ.
- ૩ સોપાધિક બ્રહ્મ છે આ મતનું ખંડન.
- ૪ વૈદિક નિર્ણયમાં શ્રુતિજ પ્રમાણ છે નહિ કે કૃતક.
- ૫ ઉપાધિપક્ષ અવૈદિક છે.
- ૬ બ્રહ્મ સધર્મક છે એમ શ્રુતિ કહે છે.
- ૭ બ્રહ્મમાં પ્રાકૃત ધર્મનોજ નિષેધ છે, અપ્રાકૃતનો નહિ.
- ૮ ઉપાધિવાદીની એક નવીન યુક્તિ.
- ૯ બ્રહ્મ વિરુદ્ધસર્વધર્માશ્રય છે.
- ૧૦ અવિદ્યાની ઉપાધિનો સ્વીકાર કરવાથી અનેક દોષો ઉદ્ભવે છે.
- ૧૧ માયિક આકાર છે એ પક્ષનો નિરાસ.
- ૧૨ અવિકૃતપરિણામવાદનું નિરૂપણ.
- ૧૩ નિરુપધિ બ્રહ્મના મહિમાનુંજ વર્ણન છે, અને તેજ શ્રુતિનો સિદ્ધાન્ત છે.

આન્તરૈવનિરાકરણ.

દ્વિતીય પ્રકરણમાં શિવતત્ત્વવિવેકમાં શિવજ સર્વ છે અને સર્વશાસ્ત્રોનું પ્રમેય શિવ છે અને નથી આ મતનું જે પ્રતિપાદન કર્યું તેનું તેનું ખણ્ડન આવે છે. વિષયવિવેચનની દૃષ્ટિએ શ્લોકનો ક્રમ સ્વીકાર્યો નથી. તેના જુદાં જુદાં પ્રકરણો પાડીને તે તે પ્રકરણોમાં આગળપાછળ આવતા શ્લોકો ગોઠવીને ખંડન કર્યું છે.

કોઈ કહે છે કે બ્રહ્મ નિરાકર છે. તે માયાની ઉપાધિને લીધે અનેક આકારવાળું છે. તે સર્વ આકારોમાં સમાનતા માનવામાં અને તે આકારોમાં ન્યૂનાધિક્ય માનવામાં કાંઈ પણ અન્તર આવતું નથી. સમાન માનશો તોયે તે માયિક છે, અને ન્યૂનાધિક્ય માનશો તોયે માયિક તો છેજ. વળી કોઈ કહે છે કે માયિક આકારોમાં વિષ્ણુ ઉત્કૃષ્ટ છે. અને કોઈ શિવને ઉત્કૃષ્ટ માને છે. ભેદવાદીઓ કહે છે કે બ્રહ્મના ચૈતન્યાદિ તે તે ભેદો જ બ્રહ્મ છે. અન્ય જીવ છે. આ મતભેદો હોવા છતાં વાસ્તવિક સિદ્ધાન્ત આ છે—વસ્તુતઃ બ્રહ્મ ત્રિગુણાતીત માયાનું નિમાયક ઉપનિષદોથી સિદ્ધ કરાતું, વિરુદ્ધર્માશ્રય હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે સર્વાકાર કર્તા અને અકર્તા છે. અતએવ જુદા જુદા (ઉપર જણાવેલા) વાદોને અવસર પ્રાપ્ત થતો નથી. તેમજ બ્રહ્મમાં કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ સિદ્ધ કરી શકાતો નથી. પરંતુ અન્ધહસ્તિન્યાયે જુદા જુદા મતવાળા તેને જુદા જુદા પ્રકારનું માને છે. અને તેથી તત્તત્સ્વરૂપોના ઉપાસકોને ફલદાન કરે છે. તથાપિ તે તે સ્વરૂપોમાં તારતમ્ય તો છેજ.

ઉપર જણાવેલા મતાન્તરોમાંથી વેદાન્તતાત્પર્યમાં માયાવાદનું ખણ્ડન તો થઈ જાય છે. ભેદવાદ શ્રુતિસમ્મત ન હોવાથી તેમાં પ્રતિપાદિત કેવલ તારતમ્યનોજ વિચાર અત્ર પ્રસ્તુત થાય છે. તેમાં મહામહિમશાલી પરબ્રહ્મ છે, તેથી ધતર વિભૂતિ છે. અન્ય રૂપો તો વિભૂતિથીએ ન્યૂન છે.

હવે વિચારવું જોઈએ કે તે મહામહિમશાળી સ્વરૂપ ક્યાં છે ? શિવતત્ત્વના તેરમા શ્લોકમાં અપેયદીક્ષિત કહે છે કે બ્રહ્મોપનિષદ, તાપનીય શ્રુતિઓ મૈત્રાયણીયોપનિષદ તથા યોગી યાજુવલ્ક્યના વાક્યો, શ્રીભાગવત તથા વિષ્ણુપુરાણાદિમાં તેમજ અન્યત્ર પણ અનેક સ્થલે બ્રહ્મવિષ્ણુ અને શિવથી અતીત એક ચતુર્થ તત્ત્વનું પ્રતિપાદન છે. એજ પરમશિવ છે. આ સર્વ વાક્યો શિવમાંજ પર્યવસાન પામે છે. પરન્તુ આમ કહેવું કાંઈ વિચાર-શીલતાનું દ્યોતક નથી. તમે જે તત્ત્વને પરબ્રહ્મ માનો છે અને તે પરબ્રહ્મવાચક વાક્યોને શિવપરત્વે લગાડો છો તે તમારી યુક્તિઓ માનવા લાયક નથી. કેમકે તમારું બ્રહ્મ માયાની ઉપાધિવાળું છે. પરબ્રહ્મ કાંઈ સોપાધિક નથી. તમે જેને જે વાક્યોને શિવપરક માનો છો તે વાક્યો માહાત્મ્યનું પ્રતિપાદન કરે છે, તેથી તમારા મતને અનુસરી તે વાક્યો સોપાધિક બ્રહ્મપરક થયા, પરશિવપરક નહિ. મહિમાનું પ્રતિપાદન કરતાં વાક્યો માયામાં પર્યવસાન પામશે ત્યારે તમારી વિચારશીલતાનું દેવાળું નિકળ્યું એમ માનવામાં કાંઈ પણ અયોગ્ય નથી. તમારી વિચારશૂન્યતાનું આ ચોખ્ખું પ્રમાણ છે. એક મોઢે તમે બ્રહ્મને માયો પહિત કહો છો અને બીજે મોઢે માહાત્મ્યપ્રતિપાદક વાક્યોને પરશિવપરક પણ કહો છો. ધન્ય છે આવા દ્વિજિવ્હોને ! માયોપહિત બ્રહ્મનું માહાત્મ્ય વેદ કે પુરાણમાં નથી, કિન્તુ નિરુપાધિક પરબ્રહ્મનુંજ માહાત્મ્ય વેદશાસ્ત્રો ગાય છે.

તમે માયાવાદને માનીને સગુણ બ્રહ્મને જગતનું કારણ કહો છો. આ સિદ્ધાન્ત પણ

શાસ્ત્રસમ્મત નથી કેમકે શાસ્ત્રોમાં નિરુપધિક બ્રહ્મનેજ જગત્તું કારણ બતાવ્યું છે. “તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશઃ સમ્મૂતઃ” ઇત્યાદિ સૃષ્ટિપ્રતિપાદક વાક્યોમાં નિર્વાણ પરબ્રહ્મનુંજ કારણત્વે બ્રહ્મણ ક્રવામાં આવ્યું છે. આ વિષયમાં વિદ્-મણ્ડનાદિ ગ્રન્થો છે.

શાંકર ભાષ્યમાં પણ લખ્યું છે કે-“વિષ્ણોર્વ્યાપનશીલસ્ય બ્રહ્મણઃ પરમાત્મનઃ ॥ વાસુદેવા-હ્યસ્ય પ્રહૃષ્ટં પદં સ્થાનં સત્ત્વમિત્યેતત્પદમાપ્નોતિ” વ્યાપનશીલ જે સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે, તેજ પરમાત્મા પરબ્રહ્મ વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણનું પ્રકૃષ્ટ-સર્વશ્રેષ્ઠ સ્થાન સત્ત્વ છે ઇત્યાદિ વાક્યો પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે, નહિ તમારા મતનું.

વળી શાસ્ત્રોમાં શિવ, શંભુ, રુદ્ર, ઇશ્વાન, મહેશ્વર ઇત્યાદિ શબ્દો માયોપાધિથી યુક્ત પરમશિવના જ વાચક છે, એમ શિવતત્ત્વવિવેકમાં લખ્યું છે, અમે અહીં જણાવીશું કે આ શબ્દો લખવાનું એ અપેક્ષીક્ષિતનું શું પ્રયોજન છે? તેનું પ્રયોજન વારાહપુરાણના એક વાક્યની સાથે છે. નારાયણઃ શિવો વિષ્ણુઃ શંકરઃ પરમેશ્વરઃ ॥ એતૈસ્તુ નામાર્ભેર્બ્રહ્મ પરં પ્રાક્તં સનાતનમ્” આ શ્લોકમાં નારાયણશબ્દ શિવવાચક છે, વિષ્ણુશબ્દ શંકરનો વાચક છે, અને તેજ પરમ ઇશ કે પરમશિવ છે એવો અર્થ આ વાક્યનો કરે છે. પરંતુ દીક્ષિતનો આ અર્થ દોષગ્રન્થ નથી, તે જે અર્થ કરે છે, તે ગૌણી વૃત્તિથી થાય છે. જેમ પૂર્વકાણ્ડની શ્રુતિઓ સ્તુતિરૂપે આવેલી યજમાનઃ પ્રસ્તરઃ, યજમાનો વૈ પુરોહાર્શઃ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ પ્રસ્તરનું કાર્ય યજમાનથી લેવાનું અથવા પુરોહારશની પેઠે પેલા યજમાનને શેકવાનું અથવા હોમવાનું કહેતી નથી. પરંતુ આ વાક્યોનો અર્થ પ્રસ્તર અને પુરોહારશની પેઠે યજમાન પણ યજનું સાધન છે એવો અર્થ થાય છે. યજમાન ગુણીભૂત છે. આ સ્થલે યજમાનની સ્તુતિ યજ્ઞસાધનત્વે કરાઈ છે. તેમજ પરબ્રહ્મની પણ સાધકવિશેષતા અનુગ્રહાદિ સાધન (ગુણ) થી શિવાદિ પદ્ધતી સ્તુતિ છે. અથવા અહીં સામ્યનિબંધના પણ માની શકાય. જેમ આદિત્યો વૈ યૂપઃ યજમાનો વૈ યૂપઃ આદિત્ય યૂપ છે, યજમાન છે, ઇત્યાદિ વાક્યોમાં અંજનજનિત તેજસ્વિત્વ અને ઊર્ધ્વત્વાદિરૂપે આદિત્ય અને યજમાન શબ્દનો યૂપમાં ગૌણવૃત્તિક પ્રયોગ છે. તેમજ અનંતરૂપ પરબ્રહ્મજનો શિવરૂપે જે આકાર છે તેજ તુરીયરૂપ શિવનો પણ આકાર છે એવી નિબંધના થાય છે.

કોષમાં શિવઃ શૂલી મહેશ્વરઃ, ઈશ્વરઃ શર્વઃ ઈશાનઃ શંકરશ્ચન્દ્રશેખરઃ ઇત્યાદિ શિવના પર્યાયવાચક શબ્દો આપ્યા તેથી આ શબ્દો શિવમાંજ રૂઢ છે નહિ કે પરબ્રહ્મમાં.

વસ્તુતઃ સર્વ શબ્દો સર્વાર્થવાચક છે, એમ પાતંજલમહાભાષ્યમાં પણ કહ્યું છે. આ વાક્યનો અભિપ્રાય એમ છે કે જે શબ્દાર્થ સર્વ થઈ શકે, તેનાજ વાચક સર્વ શબ્દો છે. અને તેવો પદાર્થ એક માત્ર પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ છે. અર્થાત્ શિવાદિપદો પણ શ્રીકૃષ્ણનાજ વાચક છે. કોષકારે ઉપર જણાવેલા શબ્દોને શિવના પર્યાયવાચક માન્યા છે તેનું કારણ એ છે કે કોષમાં શક્તિસંકોચ કરીને અમુક પદ્ધતી અમુક અર્થનો જ બોધ કરાવવામાં આવે છે. અને તે નિયમ બધા કોષકારો માને છે. વાસ્તવિકરૂપે સર્વ શબ્દો પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણનાજ વાચક છે.

મીમાંસકના મતમાં પણ શબ્દોની શક્તિ ધર્મમાં માનવામાં આવી છે. ધર્મવાચક ભાવ શબ્દ સત્તા અને વ્યાપકત્વનો બોધ કરાવે છે. અર્થાત્ ઘટાદિ શબ્દો સત્ અને વ્યાપકને ધર્મમાં પ્રવર્તમાન થતા છતાં નિજ વ્યવહારક્ષમત્વ સિદ્ધ કરવા માટે તે ધર્મથી પુરસ્કૃત ધર્મી કે જે સત્ અને વ્યાપક છે, તેનું જ્ઞાન કરાવે છે. તે ધર્મી પરબ્રહ્મ છે. કોષ

અન્ય નથી. આથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે સર્વે શબ્દો લગવદ્વાચકજ છે. બધાય શબ્દો પ્રણવની વિકૃતિ હોવાથી સર્વે શબ્દો પરબ્રહ્મનો ખોધ કરાવે છે. અને તેથીજ વેદેષ સર્વેરહમેષ વેદઃ અને સર્વે વેદા ચત્પદમામનન્તિ વગેરે વાક્યો પ્રવૃત્ત થાય છે. ઇશાન, ઇશ્વર, સર્વેશ્વર, પરમેશ્વર, મહાેશ્વર, શંભુ, શિવ, શંકર, વગેરે શબ્દો મુખ્ય વૃત્તિથી પરબ્રહ્મમાં હોઈ યોગરૂઢ છે. શિવના પર્યાયત્વે અથવા અન્યના પર્યાયત્વે જે પ્રયોગો થતા દેખવામાં આવે છે, તે પણ લગવદ્વીલાસાધનત્વે વ્યવહાર માટેજ શક્તિસંકોચ કરીને થાય છે. જેમ પોતાના બાલનું નામ કોઈ પિતા શિવેશ્વર નરસિંહ વગેરે રાખે તેમજ વ્યવહારાર્થેજ શક્તિસંકોચ કરીને પૂર્વોક્ત શબ્દોનો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. વળી જેમ અજ્ઞશબ્દનો અર્થ બ્રહ્મા અને કામદેવ એમ ઉભય થાય છે, તેમ સર્વશબ્દો બ્રહ્મપરક હોવા છતાં પદાર્થાન્તરનો પણ ખોધ કરાવે છે. તેમજ ઇશાનાદિ શબ્દો પણ છે. આથી સમાખ્યાવાદીઓનો મત પણ નિરસ્ત થાય છે.

વેદોક્ત પુરુષસૂક્તમાં પણ શિવનુંજ વર્ણન છે એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે, તે આસ્તિક જનતાની આંખમાં ધૂલિપ્રક્ષેપ કરવા જેવું છે. પુરુષસૂક્તમાં સાક્ષાત્ વિષ્ણુનુંજ વર્ણન છે, નહિ કે શિવનું! આ વિષયમાં પ્રહસ્તમાં શ્રીપુરુષોત્તમજીમહારાજ વિસ્તૃત વિવેચન કરે છે, અને તેનો આ સ્થળે વિસ્તારલયથી ઉલ્લેખ કરી શકીશું નહિ. અને તેનો વિસ્તાર કરવાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી. પુરુષસૂક્તમાં વિષ્ણુનુંજ વર્ણન છે આ વાર્તામાં કોઈ સુગ પુરુષને શંકાજ ન હોય.

વળી કાળના અધિષ્ઠાતા પણ પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણજ છે. નહિ કે શિવ. કાલોડસ્મિ લોકક્ષયકૃત્ ઇત્યાદિ વાક્યો તેમાં પ્રમાણ છે.

નારાયણં પરં બ્રહ્મ તત્ત્વં નારાયણપરઃ આ શ્રુતિમાં પંચમીતત્પુરુષ સમાસનો આશ્રય કરીને અપેયદીક્ષિત કહે છે કે નારાયણથી પર જે તત્ત્વ છે તે બ્રહ્મ છે. આ વાક્ય પણ તેની અવિચારશીલતાનું દ્યોતન કરે છે. પંચમીસમાસ કરવામાં કાંઈ પણ વિનિગમક નથી.

અપેયદીક્ષિત કહે છે કે ગીતામાં લગવાન વાસુદેવે જે સ્વરૂપ અર્જુનને બતાવ્યું તે પણ શિવનુંજ સ્વરૂપ છે. અને તેમાં પ્રમાણત્વે દર્શવામાસ પાર્થાય રૂપમૈશ્વરમ્ । આ વાક્ય ટાંકે છે. ઇશ્વરનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. આ વાક્યમાં ઇશ્વરશબ્દ શિવવાચક છે એમ કહીને સમગ્ર ગીતાનો અર્થજ બદલવાનો કુત્સિત પ્રયાસ કર્યો છે. આ સ્થળે વાંચકો સમજી શકે છે કે આ કહેવાતા દિગ્ગજ પંડિતનું હૃદય કેવું કુત્સિત છે ? આસ્તિક જનતાની આંખમાં ધુળ નાંખવાનો કેવો પ્રયાસ કરાયો છે ? દીક્ષિતના આક્ષેપનો પ્રહસ્તમાં નીચે મુજબ જવાબ અપાયો છે. લગવદ્ગીતામાં દૃષ્ટમિચ્છામિ તે રૂપમ્ આ વાક્ય ઉચ્ચારીને શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપનાંજ દર્શનની પ્રાર્થના અર્જુન કરે છે. અને આ પ્રાર્થનાને અનુસરીને પ્રભુએ તેને દર્શન આપ્યું છે એમ હોવા છતાં તુષ્યતુ દુર્જનન્યાયને અનુસરી માની લેવાય કે શ્રીકૃષ્ણે શિવનું સ્વરૂપ દેખાડ્યું, તે તેમાંયે કાંઈ હાનિ નથી. આથી તો દીક્ષિત કથનવડે શ્રીકૃષ્ણનીજ શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ થાય છે. આવું તો સામર્થ્ય શ્રીકૃષ્ણનું છે કે બ્રહ્માણ્ડની સાથે અંશરૂપી શિવને પણ તે બતાવી શકે છે. અર્થાત્ જેમ આટલું મોટું બ્રહ્માણ્ડ શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપમાં સ્થિત છે, તેમ શિવ પણ તેમાં સ્થિતિ ધરાવે છે.

વળી અપેયદીક્ષિત નિજહૃદયની ક્ષુદ્રતા પ્રકટ કરવા માટે લખે છે કે મહાભારતાદિ પુરાણોમાં શિવનુંજ વર્ણન છે. આ તેની પુરાણવિષયની અનભિગ્નતાજ છે.

ગાયત્રીના વિષયમાં પણ આ અપેયદીક્ષિત પ્રમત્ત થઈને પ્રલાપ કરે છે તે પોતાને આસ્તિક તરીકે ઓળખાવે છે, છતાં તેણે શિવતત્ત્વવિવેકમાં એવી વાર્તાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે તેનું પાણ્ડિત્ય કલંકિત થાય છે. દીક્ષિતે ગાયત્રીની વ્યાખ્યા કારિકાઓદ્વારા કરી છે. ત્યાં શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજશ્રી પણ કારિકાઓદ્વારાજ ઉત્તર વાળે છે. અમે ભલામણ કરીએ છીએ કે પ્રહસ્તવાદ વાંચનારે સૂક્ષ્મદષ્ટિએ ગાયત્ર્યર્થનું અધ્યયન અવશ્ય કરવું. ગાયત્રીમાં સાક્ષાત્ પૂર્ણપુરુષોત્તમનાંજ સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન છે. પરબ્રહ્મજ સર્વથી શ્રેષ્ઠ હોવાથી વેદવૃક્ષનું ખીજ ગાયત્રી પણ તેથી અન્યનું પ્રતિપાદન કેમ કરી શકે ?

છેવટે શ્રીમત્પુરુષોત્તમજી મહારાજે સિદ્ધ કર્યું છે કે વેદ અને પુરાણોમાં નિરુપાધિક મહામહિમશાલી પરબ્રહ્મ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વિના અન્યનું વર્ણન મુખ્યત્વે નથી. પરબ્રહ્મ સર્વાકાર છે. તથાપિ તેનું મુખ્ય સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણજ છે, અને અન્યસ્વરૂપે વિભૂતિરૂપ છે. વિભૂતિઓમાં શિવ મુખ્ય વિભૂતિ છે, એજ સકલશાસ્ત્રોનો નિર્ણય છે.

આ બ્રાન્તશૈવનિરાકરણમાં નીચે લખેલા વિષયો આવે છે. ૧ અનન્તરૂપ બ્રહ્મનું મુખ્ય સ્વરૂપ, ૨ શિવતત્ત્વવિવેકના કર્તા અપેયદીક્ષિતનું મત, ૩ તેનું ખણ્ડન, ૪ બ્રહ્મોપનિષદનો વિચાર, ૫ તાપનીય શ્રુતિઓનો અર્થ પણ દીક્ષિતના મતથી વિરુદ્ધજ છે, ૬ મૈત્રાયણીય ઉપનિષદનો પણ સિદ્ધાન્ત અમારા મતનેજ અનુસરે છે, ૭ યોગિયાત્તવલ્ક્યની સંમતિ, ૮ શ્રીભાગવતવિષ્ણુપુરાણ વિચાર, ૯ સિદ્ધાન્તમાં પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણજ છે, શિવ નથી. ૧૦ છાન્દોગ્ય અને બૃહદારણ્યકની શ્રુતિઓનો વિચાર, ૧૧ કાણ્વકાઠક શ્રુતિની સંમતિ, ૧૨ શાંકરભાષ્યમાં પણ પરમતત્ત્વ વિષ્ણુજ છે, ૧૩ તૃસિંહ તાપનીય શ્રુતિનો વિચાર, ૧૪ કૈવલ્ય ઉપનિષદની શ્રુતિનો વિચાર, ૧૫ મનુસ્મૃતિ અને પુરાણોનું તાત્પર્ય પણ ભગવાનમાં પર્યાસાન પામે છે. ૧૬ શિવ, શંભુ, મહેશાન વગેરે પદો ભગવદ્રાયકજ છે, ૧૭ મીમાંસકના મતથી શિવાદિશબ્દોનો અર્થ, ૧૮ અથર્વશિખાનો વિચાર, ૧૯ શિવતત્ત્વવિવેકના ચતુર્દશ શ્લોકમાં કહેલા સિદ્ધાન્તનું ખણ્ડન, ૨૦ હરિવંશપુરાણના વાક્યોનો વિચાર, ૨૧ સુદર્શનાચાર્યના મતનું ખણ્ડન, ૨૨ માણ્ડૂક્યોપનિષદના વિરોધનો પરિહાર, ૨૩ શ્યામત્વ શ્રીકૃષ્ણનુંજ ચિન્હ છે, ૨૪ હરરાધિકરણમાં પણ નારાયણનુંજ પ્રતિપાદન છે, ૨૫ પરાશરોપપુરાણનો વિચાર, ૨૬ પ્રકીર્ણ સંશયોનો પરિહાર, ૨૭ શિવનો ચતુર્થકોટિમાં નિવેશ, ૨૮ શિવતત્ત્વવાદીનો નિરાસ, ૨૯ ચતુર્દશ શ્લોકોક્ત શંકાનું નિવારણ, ૩૦ જ્ઞાનધનના મતનું ખણ્ડન, ૩૧ પંદરમા શ્લોકમાં કહેલા શિવના ઉત્કર્ષનું ખણ્ડન, ૩૨ અપેયદીક્ષિત ગાળો ભાંડે છે તે તેની અજ્ઞાતતા છે, ૩૩ પુરુષશબ્દ પણ શિવવાચક નથી, ૩૪ જ્ઞાનધનના મતનો ઉપન્યાસ અને તેનું ખણ્ડન, ૩૫ પુરુષસૂક્તનો અર્થ, ૩૬ અથર્વશિખાનો વિચાર, ૩૭ સત્તરમા શ્લોકથી આરંભી સાત શ્લોકોનું ખણ્ડન, ૩૮ શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદનો વિચાર, ૩૯ નારાયણોપનિષદનો વિચાર, ૪૦ હરોપાસન શિવરૂપક નથી, ૪૧ કૈવલ્ય ઉપનિષદ પણ શિવપર નથી, ૪૨ ચાલીશમા શ્લોકનું ખણ્ડન, ૪૩ છાન્દોગ્ય શ્રુતિની સંમતિ, ૪૪ ઓગણત્રીશમા શ્લોકનું ખણ્ડન, ૪૫ પાંત્રીશમા શ્લોકનું ખણ્ડન, ૪૬ ગીતામાં બતાવેલું સ્વરૂપ શિવનું નથી, ૪૭ અનુગીતાનો વિચાર, ૪૮ ઈશ્વરગીતાનું તાત્પર્ય, ૪૯-૫૦ શિવના મસ્તક ઉપર વિરાજમાન ગંગાજી ભગવાનનું પાદોદક નથી એવું મત, ૫૧ તેનું ખણ્ડન, ૫૨ પુરાણાર્થ શિવપર નથી, ૫૩ શ્રીભાગવતનો વિચાર,

૫૪ વિષ્ણુપુરાણનો વિચાર, ૫૫ અગ્નિપુરાણની સંમતિ, ૫૬ વરાહપુરાણનો વિચાર, ૫૭ માર્કંડેયપુરાણનો વિચાર, ૫૮ પુરાણમાં અર્થવાદ નથી, ૫૯ સૂતસંહિતાના અર્થનો વિચાર, ૬૦ કૂર્મપુરાણના વાક્યોની વ્યવસ્થા, ૬૧ જ્ઞાનધનના પ્રલાપનું ઉપમર્દન, ૬૨ દેવ્યાંશનો ધર્મ શિવલક્ષિત છે. ૬૩ ગાયત્ર્યર્થવિચાર, ૬૪ પાંસઠમા શ્લોકનો વિચાર, ૬૫ ભગવત્સેવાજ સકલશાસ્ત્રોનો સિદ્ધાંત છે, ૬૬ મહાભારતના વાક્યનો વિચાર, ૬૭ ભગવાને શિવાર્ચન કર્યું તેનું તાત્પર્ય, ૬૮ રામાયણવિચાર, ૬૯ મન્વાદિ ધર્મશાસ્ત્રવિચાર, ૭૦ દર્શનશાસ્ત્રવિચાર, ૭૧ વરાહાદિ વિચાર, ૭૨ સાઠમા શ્લોકના અર્થમાં દૂષણ અને ૭૩ શિવ ભગવાનની મુખ્ય વિભૂતિ છે એવો નિર્ણય.

આ પ્રકારે બ્રાન્તશૈવનિરાકરણ પ્રકરણને સમાપ્ત કરીને મૂલસ્વરૂપનો નિર્ધાર તૃતીય પ્રકરણમાં કર્યો છે. શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે આદિમૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણજી છે. શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજ આ વિષયને સ્પષ્ટ કરીને સમજાવે છે. પ્રથમ શંકા કરી છે કે મૂલરૂપ સર્વાકાર છે, અને લીલાવતાર અનેક પ્રકારના હોવા છતાં ગોપાલતાપનીય, રામતાપનીય, નૃસિંહતાપનીય વગેરે ઉપનિષદોમાં તે તે અવતારોને મૂલસ્વરૂપ કહે છે. આથી સિદ્ધ થાય છે. બધાં સ્વરૂપો તુલ્ય છે. આ પ્રકારે શંકા ઉપસ્થિત કરીને સિદ્ધાન્ત કર્યો છે કે શ્રીકૃષ્ણજી આદિમૂર્તિ છે. આ સિદ્ધાન્તના સમર્થન માટે અનેક પ્રમાણો આપ્યા છે. મૂલરૂપનું પ્રતિ-પાદન કરતાં રામતાપની, નૃસિંહતાપની વગેરે ઉપનિષદો અને પૌરાણિક કથાઓનો વિસ્તાર સાથે વિચાર કર્યો છે. આ પ્રકરણમાં નીચે જણાવેલા વિષયો આવે છે. ૧ શ્રીકૃષ્ણ આદિ મૂર્તિ છે તેનો વિચાર, ૨ ભાગવતનું પ્રમાણ, ૩ બ્રહ્મવૈષ્ણવ વગેરે વાક્યોનો ઉપન્યાસ, ૪ ગોપાલતાપિની ઉપનિષદનો વિચાર, ૫ તાપનીય શ્રુતિઓમાં તે તે સ્વરૂપોની મુખ્યતામાં થતા સંદેહનો નિરાસ, ૬ છાન્દોગ્ય ઉપનિષદનો વિચાર, ૭ કૃષ્ણને માયિક કહેનારનું મુખમર્દન અને ૮ ઉપસંહાર.

આ ત્રણે પ્રકરણની સમાપ્તિમાં આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે વૈષ્ણવોના માર્ગમાં લુપ્ત-ઓએ જે કાદવ નાંખ્યો હતો તે શ્રીમહાપ્રભુજીના મતને અનુસરનાર અને તેમના દાસાનુદાસ પુરુષોત્તમે ઘોઈ નાંખ્યો છે, અને વૈષ્ણવો માટે ચોકખો સાફ રસ્તો કર્યો છે. આ વાક્ય ઉપરથી આપશ્રીની સરલતા દીનતા પ્રકટ થાય છે.

પણ્ડિતકરલિન્દિપાલવાદ.

પ્રહસ્તવાદમાં શિવતત્ત્વવિવેકનુંજ ખણ્ડન આવે છે, શિવતત્ત્વવિવેકમાં જે આક્ષેપો કર્યા છે તેનોજ બચાવ માત્ર પ્રહસ્તવાદ છે. પણ જે વિષયનો ઉલ્લેખ શિવતત્ત્વવિવેકમાં નથી તેવા વિષયોનો સમાવેશ પ્રહસ્તવાદમાં કરવામાં આવ્યો નથી. શિવતત્ત્વવિવેક ઉપરાંત બીજા શૈવો જે આક્ષેપો કરે છે, તેમાંથી અનેકના જવાબો પ્રહસ્તમાં આવી જાય છે. અને અવશિષ્ટ રહે છે, તે પણ્ડિતકરલિન્દિપાલવાદમાં દાખલ કર્યા છે. આ ગ્રંથ લઘુ હોવા છતાં શૈવોનું ખણ્ડન કરવા માટે પર્યાપ્ત છે. પ્રત્યેક સામ્પ્રદાયિકે આ ગ્રંથ વાંચવો એવી અમારી લલામણુ છે. આ ગ્રંથમાં નીચેના વિષયો આવે છે—

૧ શ્રીભાગવતનો સિદ્ધાન્ત, ૨ વિરોધ અને તેનો પરિહાર. ૩ કૂર્મપુરાણના વિરોધનો પરિહાર ૪ શિવપુરાણનો આશય. દક્ષયજુષ્વંસ થયા પછી શિવની સ્તુતિ કરવામાં આવી

છે તેનું તાત્પર્ય. ૬ પદ્મપુરાણનું તાત્પર્ય. ૭ રુદ્રગીતાનો અર્થ. ૮ ગરુડપુરાણનો આશય. ૯ વૈદિક નિર્ણય. ૧૦ ભગવાને કરેલા શિવાર્ચનનું તાત્પર્ય. ૧૧ ભગવાનપર કરેલા આક્ષેપનો પરિહાર. ૧૨. ભગવાનનો આકાર માયિક નથી. ૧૩ વ્યાસસૂત્રનું અનુમોદન. ૧૪ ઉપસંહાર.

આ બંને ગ્રંથો પ્રકટ કરવાનું પ્રયોજન.

આ ગ્રંથો અઠીસો વર્ષ પૂર્વ લખાયા છે. અને છેલ્લા બે દાયકામાં સાંપ્રદાયિક ગ્રંથોનું મુદ્રણ જોસભેર ચાલુ થયું છે. અને ક્રમપ્રાપ્ત આ ગ્રંથોનું પણ મુદ્રણ પ્રાપ્ત થાત. તથાપિ સાંપ્રદાયિક વિદ્વાનોએ આ ગ્રંથોના પ્રકાશનની શીઘ્રતા કરી નથી. શીઘ્રતાની જરૂર શી છે? નથી. અને તેવી શીઘ્રતા કરવાનું કારણ પણ કાંઈ નથી. કારણ કે ઘણા જુના સમયથી શૈવ અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયો જુદા જુદા સ્વરૂપમાં ચાલ્યા આવે છે અને તે તે સંપ્રદાયના પંડિતોમાં મતભેદ હોવા છતાં જનતામાં કોઈ પણ જાતની અથડામણ જોવામાં આવતી નહતી. અને એજ કારણથી સંપ્રદાયના વિદ્વાનોએ આ ગ્રંથને પ્રકટ કરવાની શીઘ્રતા કરી નહિ હોય. મારા મિત્ર શ્રીયુત વસંતરામ શાસ્ત્રીજીને આ ગ્રંથ છપાવવાની આવશ્યકતા જણાઈ તેનું કારણ વિષ્ણુદ્રોહી મહામહોપાધ્યાય હાથીલાઈ હરિશંકરનો કુત્સિત પ્રયાસજ છે. હાથીલાઈ શાસ્ત્રીએ સહગત શંકરલાલ કવિ પાસે કૃષ્ણચંદ્રાબ્યુદય નાટક રચાવ્યું અને પોતે તેની ટીકા લખીને વિષ્ણુનિન્દા કરી. તેનો જવાબ આપણા સંપ્રદાય તરફથી આપવાની ખાસ અગત્ય હોવાથી આ ગ્રંથનું મુદ્રણ થયું છે. કાશીની નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકામાં તે નાટકનું અવલોકન પં. શિવદત્તે પ્રકટ કર્યું. તે મારા વાંચવામાં આવ્યું અને તે ઉપરથી આ વિષયની ચર્ચા હિન્દી ભાષામાં કરવાની મારી ઇચ્છા થવાથી વસંતરામલાઈએ મને હિન્દીમાં ઉપોદ્ધાત લખવા કહ્યું. આ લેખ તેજ ઉપોદ્ધાતનો સુધારાવધારા સાથેનો અનુવાદ છે.

કૃષ્ણચંદ્રાબ્યુદય નાટક.

મહામહોપાધ્યાય હાથીલાઈ શાસ્ત્રી કૃષ્ણચંદ્રાબ્યુદય નાટક રચાવવાનું તથા તે ઉપર ટીકા લખવાનું પ્રયોજન નીચે મુજબ જણાવે છે.

“ એકવાર નવાનગરના જમકુલાવતંસનરેન્દ્ર રણજીતસિંહજી અને મોરખીનરેશ વીરમગામ સ્ટેશને ભેગા થયા. વીરમગામથી વાંકાનેર સુધી બંને રાજ્યોએ સાથેજ મુસાફરી કરી. મોરખીનરેશ જુના જમાનાની પદ્ધતિને વળગી રહેલા હતા અને મહારાજ જમસાહેબ વિલાયતવાસી થયેલા હોવાથી નથી પદ્ધતિને અનુસરનારા છે. માર્ગમાં વાત નિકળતાં મોરખીનરેશે જમસાહેબને પૂછ્યું કે આપ વિલાયત જઈ આવેલા છો, તેથી શું સ્વધર્માચરણ પણ છોડી દીધું? આપના મસ્તક ઉપર પ્રભુના ચરણકમલનું ચિન્હ તિલક અને ગળામાં કંઠી કેમ નથી? જમસાહેબે વિનોદ કરતાં કહ્યું કે ના એમ નથી. તિલક કરવું અને કંઠી પહેરવી એજ ધર્મ નથી, ધર્મનો અર્થ બહોળો થાય છે. ત્યારે મોરખીનરેશે કહ્યું કે આપ યદુવંશી છો આપે તો વૈષ્ણવચિન્હો ધારણ કરવાજ જોઈએ ત્યારે જમસાહેબે ઉત્તર વાળ્યો કે હા. આપ કહો છો તે બરાબર છે પણ હું તો તેની ભક્તિ કરું છું કે જેની ભક્તિ શ્રીકૃષ્ણ પણ કરતા. શ્રીકૃષ્ણે પણ શિવાર્ચન કર્યું છે. બંને રાજ્યોનો વિનોદ અહીં પૂરો થાય છે. મોરખી જઈને મોરખીનરેશે શંકરલાલ

કવિને પૂછ્યું કે શ્રીકૃષ્ણપ્રભુએ મહાદેવજીની પૂજા કરી છે? તેમણે કહ્યું-હા. આ વાર્તા એક વેળા શંકરલાલ કવિએ હાથીભાઈને જણાવી ત્યારે જે રાજાઓના વિનોદનો ગેરલાલ લખને હાથીભાઈએ શંકરલાલને એક નાટક લખવા ઉરકેર્યા. જે હાથીભાઈ ટીકા લખે તો શંકરલાલ નાટક રચે આ શરતે નાટક રચાયું અને તેની ટીકા પણ લખાઈ. છેવટે હાથીભાઈ લખે છે કે જે લોકો શાસ્ત્રાનું રહસ્ય સમજતા નથી, તેજ શિવારાધન નથી કરતા. અર્થાત વૈષ્ણવો શાસ્ત્રનું રહસ્ય જાણતા નથી. અને તે રહસ્ય જાણવાનો ઈબ્જરો હાથીભાઈએ રાખ્યો છે. હાથીભાઈની આ કુત્સિત ચેષ્ટાથી ફરેક વૈષ્ણવની લાગણી દુખામ એ સ્વાભાવિક છે. મહામહોપાધ્યાય પં. હાથીભાઈ શાસ્ત્રીની સંસ્કૃતભાષાના પંડિતોમાં ગણના થાય છે. તેઓ વૃદ્ધ છે, તેથી શ્રદ્ધેય છે, પણ તેમના પ્રત્યે રહેલી અમારી શ્રદ્ધાનો આવો અર્થ થઈ શકે નહિ કે તે અમારી લાગણી દુખાવે, છતાં અમારે તેમની કુત્સિત ચેષ્ટાની સમીક્ષા ન કરવી કે ઉત્તર ન વાળવો. મોટાઈ પોતાના હાથેજ રક્ષાય છે અને પોતાનાજ હાથે નાશ પામે છે. અમે નમ્રતા સાથે હાથીભાઈને નિવેદન કરીએ છીએ કે આપ વૈષ્ણવોપર શાસ્ત્રનું રહસ્ય ન જાણવાનો આક્ષેપ કરો છો તો શૈવ અને વૈષ્ણવ મતોના વિષયમાં આપ અમારી સાથે જેસીને તેનો વિચાર કરી શકો છો. અમે કોઈ પણ જાતની શરત કરીશું નહિ કે મધ્યસ્થતા પણ દરકાર રાખીશું નહિ. આપ અને હું જેસીને વિચાર કરી શકીએ છીએ. વિચારમાં શાસ્ત્રની મર્યાદા જાળવવી પડશે. આપના અને મારા શાસ્ત્રીય વિચારમાં અન્યને બોલવાનો અધિકાર નથી. વિચાર શાસ્ત્રીય દષ્ટિએ થશે અને પરસ્પરવિરોધી વાક્યોનો અર્થ મીમાંસાની પરિપાટીને અનુસરીને કરીશું. આપે આપની ટીકામાં ઇતસ્તતઃ વાક્યોનો સંગ્રહ માત્ર કર્યો છે. વિચાર કર્યો નથી. જે આપને એક સ્થલે જેસીને વૈષ્ણવો સાથે શાસ્ત્રીય વિચાર કરવો ન હોય તો આ પ્રહસ્તવાદનુંજ અધ્યયન કરશોજી. આપના પ્રત્યેક આક્ષેપનો જવાબ તેમાં છે. અમને આશા છે કે જીવત્વેન જે દોષો હાથીભાઈ શાસ્ત્રીએ જાણ્યે કે અજાણ્યે કર્યા છે તેનું સિંહાવલોકન કરીને તથા આ ગ્રંથનું અધ્યયન કરીને તે દોષોનું પરિમાર્જન તેઓ કરશે. પોતાના હાથે થયેલા દોષોનું પરિમાર્જન કરવું પ્રત્યેક મનુષ્યનો ધર્મ છે.

ઉપકારસ્મરણ.

પ્રહસ્તવાદનો હિન્દી ઉપોદ્ધાત લખવા માટે મને મારા મિત્ર રા. રા. વસંતરામ શાસ્ત્રીજીએ ફરમાવ્યું હતું અને તેનો આ સુધારાવધારા સાથેનો અનુવાદ કરવામાં પણ મારી પ્રવૃત્તિ એજ સન્મિત્રની પ્રેરણાથી થઈ છે. તદર્થ તેમનો હું અતિશય ઉપકૃત છું.

વિદ્વત્સમાજને તથા સુઠ વિચારકોને મારી હાથ જોડીને પ્રાર્થના છે કે મારા લેખનું પ્રયોજન કોઈ પણ વ્યક્તિ પ્રત્યે રાગદ્વેષ નથી. વૈષ્ણવો ઉપર થયેલા આક્ષેપોનો ખ્યાવ કરવો એ પ્રત્યેક વૈષ્ણવની ફરજ છે અને તે ફરજ અંશતઃ અદા કરવા હું રા. રા. વસંતરામભાઈની પ્રેરણાથી ભાગ્યશાળી થયો છું.

ભુરાનપુર.
નૃસિંહચતુર્દશી, ૧૯૮૫.

}

વૈષ્ણવોની ચરણરજનો સેવક,
હરિશંકર ઝોડકારજી.

હરિહરાદિસ્વરૂપતારતમ્ય.

(ગુર્જરકવિસમ્રાટશ્રીદયારામભાષકૃત.)

(“ ગુજરાતી ” પત્રના દીપાવલીના અંકપરથી.)

એક મહામોટા હરિભક્ત રાજપંડિત સિદ્ધાંતવાદી હતા. તેમની પ્રત્યે કોઈ સમજીએ આવીને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે, હે મહારાજ ! મારા મનમાં એક મોટો સંદેહ રહે છે, તે આપ શાસ્ત્રનાં વચને કરીને નિવૃત્ત કરો. ઘણાએક લોક એમ કહે છે કે, શ્રીભગવાન ને શિવ બન્ને ઈશ્વર કહેવાય છે, તે એકજ રૂપ છે, તો બેમાં ભેદ શો છે ? ને વળી ઘણાએક સમજી છે તે તો એમ કહે છે જે ભગવાનની બરોબર શિવજી ન આવે, શેષજી ન આવે તો બ્રહ્માદિક દેવતા તો સમોવડ કહેવાયજ કેમ ? એમ કહે છે. તે માટે આપ સિદ્ધાંતે ખરી વાત હોય તે કહો. ન્યૂનાધિકપણું હોય તે શાસ્ત્રને વચને દેખાડી આપો ત્યારે મારા મનમાં બેસે. ત્યારે સિદ્ધાંતવાદી પંડિતરાજ બોલ્યા, જે શ્રીપૂર્ણપુરુષોત્તમભગવાન તે તો એકજ છે. તેની બરોબર શેષશિવાદિક, ન કહેવાય તે વાત સાચી છે. શ્રીહરિ તો સર્વેશ્વર છે. સર્વજ્ઞ છે, અવિસ્મય છે, પરિપૂર્ણ છે, સ્વયંભૂ છે, અનાદિ છે, સર્વના કર્તા મૂળરૂપ છે, સર્વના શાસ્તા છે, સર્વરૂપ છે, માયાકાલાતીત છે, આદિપૂજ્ય છે, સર્વપૂજ્ય છે, સર્વશિરોમણિ છે, સર્વને શરણુ આવવા યોગ્ય છે, અનંતકોટિબ્રહ્માંડના નાયક છે, અદ્વિતીય છે, સર્વના સ્વામી છે, સર્વના દુઃખભયલંબન છે, સ્વયંપ્રકાશ છે, નિર્ભય છે, તે માયાના કર્તા પોતે છે, ઇત્યાદિક અનેક લક્ષણના ભરેલા શ્રીહરિ છે. એ જે કહ્યાં તે લક્ષણુ શ્રીકૃષ્ણુ રાધિકારમણુ વિના શેષ, શિવાદિકમાં નથી, ત્યારે તે શ્રીહરિ બરોબર શી પેરે કહેવાય ? નજ કહેવાય.

તે જીવો કે શ્રીહરિએ ધ્રુવાદિકને વરદાન આપ્યાં છે, તે સદા સર્વદા નિત્ય છે. કોઈ થકી ભંગાય નહિ; કોઈ થકી ઉચ્છેદ થાય નહિ, ને શિવજીનાં વરદાન આપ્યાં સદા રહેતા નથી. તે જીવો કે, રાવણુને, બાણાસુરને, ત્રિપુરાસુરને, ભસ્માંગદાદિને આપ્યાં, તે ભગવાને છેદી નાંખ્યાં. ભગવાનની પેઠે સર્વજ્ઞતા શિવજીમાં નથી. જે હોય તો ભસ્માંગદના પેટમાં કપટ હતું તે આગળથી કેમ ન જાણ્યું ? જે વરદાન આપીને નાસવું પડ્યું. તે ભય ભગવાને નિવૃત્ત કર્યો. જલધર અસુર થકી જીવિતએ કરીને ભગવાને જીતાડ્યા.

વળી ત્રિપુરાસુરના પુરમાં અમૃતની વાપિકા હતી, તે થકી શિવજી ઘણા અસુરોને મારતા તે પાછા જીવતા થતા, ત્યારે શિવજી વિસ્મય પામ્યા, જે મારેલા અસુર ફરીને ક્યાંથી આવે છે ! તેનો હેતુ શિવજીના જાણ્યામાં ન આવ્યો, ત્યારે હરભડી ગયા ને ભગવાનની સ્તુતિ કરી જે મહારાજ ! મારો યશ જાય છે. અસુર માંડું છું, પણ પાર આવતો નથી. ત્યારે ભગવાને કેહ્યું કે, એનું કારણુ તમો જાણતા નથી, અમો જાણીએ છીએ, ચિંતા ન કરશો, હમણાં જીતાડીશ. એવું કહીને ભગવાને ગાયનું રૂપ ધરીને અંતરિક્ષ તેના પુરમાં પ્રવેશ કરીને સર્વ અસુરને મોહ પમાડીને અમૃતની વાપિકા બધી પી ગયા. પછી મહાદેવજીના બાણમાં પોતાવું સામર્થ્ય મૂકીને ત્રિપુરાસુરને મરાવ્યો, ને શિવની કીર્તિ વધારી. તે શિવ ભગવાને બરોબર કેમ કહેવાય ?

વળી બાણાસુરની પક્ષ કરીને ભગવાને સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યા હતા તે શ્રીહરિએ એક મોહાશ્ર બાણુ મૂકીને શિવજીને મોહ પમાડીને નંદીશ્વર ઉપર સુવાડી દીધા, કંઈ ભાન

રહ્યું નહિ. પછી શ્રીકૃષ્ણે બાણાસુરના બે બે હસ્ત રાખીને બધા હસ્ત છેદન કર્યા પછી શિવજીને જગાડયા ત્યારે શિવજી મનમાં લજવાયા, તે હસ્ત જોડી સ્તુતિ કરી કહ્યું જે, હે પ્રભો ! મેં તમારી સાથે કિંચિત્ યુદ્ધ કર્યું, તે મોટો અપરાધ થયો, અમે તો તમારા દાસ છીએ. એક તો હું, બીજા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ જે બધા દેવ, નિર્માળ છે આશય જેનો એવા મોટા મુનિ આદિ સર્વાત્મના તમારે શરણુ પડયા છીએ; અમારા અપરાધ આપ જોશો ના, તમો તમારા રૂપને વિચારજો એમ સ્તુતિ કરી છે. તે સમતા કેમ કહેવાય ?

વળી ભગવાને પોતાની માયાવડે મોહિની રૂપ ધરીને શિવજીને મોહ પમાડીને છેક વિકલ કરી નાખ્યા. ભગવાનને કોઈની માયા બાધ ના કરી શકે તે ભગવાનને શિવજીની બરોબર કેમ કહેવાય ?

વળી ધલાવ્રત ખંડમાં શિવજી શ્રીસંકર્ષણુ ભગવાનનું ઉપાસન કરે છે. તે સંકર્ષણુ ભગવાન થકી શિવજી ઉત્પન્ન થયા છે, કેટલાએક કહે છે જે શિવજીનો જન્મ નથી, તે અજ્ઞાન છે. શિવજીના તો જન્મ ધણા છે, તે કહેશો કે કયા કયા ? તો જુવો કે, દુર્વા-સામુનિ શિવનો અવતાર, ઇત્યાદિક ધણા અવતાર છે. ભગવાનની એકેક રોમકૃપમાં અનંત કોટિ બ્રહ્માંડ બ્રમણુ કરે છે, એવી વેદ વાણી છે. જેટલા બ્રહ્માંડ, તે દરેક બ્રહ્માંડની પ્રત્યે શિવ, બ્રહ્માદિક સધળા દેવતા રહ્યા છે; પણ ભગવાન તો એકજ છે. તે જૂદા જૂદા નથી. તે ભગવાન બરોબર શિવાદિકને કેમ કહેવાય ?

વળી વૃંદાવનમાં મહાદેવજી સખીરૂપ ધરીને ભગવાનની દાસી થઈને મર્યાદા રાસમાં અધાપિ રહ્યા છે. ભાગવતમાં એકાદશ સ્કંધના સોળમાં અધ્યાયમાં વિભૂતિ વર્ણન કરી છે, ત્યાં શિવજીને વૈષ્ણવ કહીને વર્ણન કર્યા છે. વળી દ્વાદશ સ્કંધમાં દ્વાદશમા અધ્યાયમાં પણ એ શ્લોક છે. (વૈષ્ણવાનાં યથા શંભુઃ પુરાણાનામિદં યથા) ઇત્યાદિ વચનાત્ વળી તૃતીય સ્કંધમાં પ્રકૃતિગુણુ જે ત્રણુ સત્ત્વ, રજ, તમ, તેના અધિષ્ઠાતા હરિ, વિરંચી ને શિવ કહ્યા છે. એ ત્રણુથી પુરુષોત્તમ તો પર છે. એ ત્રણુ દેવ તો ગુણુદિકના અભિ-માની કહ્યા, પણ શ્રેય જે કલ્યાણુ તે તો સત્ત્વગુણુવાળા વિષ્ણુ થકીજ થાય, જે થકી ન થાય. વળી ભાગવતમાં લખ્યું છે કે મુમુક્ષુ જે પોતાનું કલ્યાણુ ઇચ્છતો હોય તેણે ધૌરરૂપ ભૂતપતિ જે શિવાદિક તેને મૂકીને શાંતકલા એવા જે નારાયણુ તેને ભજવા, પણ બીજાની ઇર્ષ્યા ના કરવી એમ કહ્યું છે.

વળી કહ્યું છે કે, ભગવાનુ સદા નિર્ભય છે, તેમ જો શિવજી નિર્ભય હોય તો વૃકાસુરના ભય થકી શીદ નહાસે ? ત્યાં ફરી કોઇ કહેશે કે શિવના વ્રતને શાપ ભૃગુ-ઋષિએ દીધો છે. તે શિવના વ્રત તો શાપિત છે; પણ શિવજીને તો શાપ ન લાગે; તે પણ લાગ્યો છે. ને જુઓ કે શિવજીનો પ્રસાદ શાપિત છે. કોઈ ખાતું નથી. વળી જુઓ કે પાંડવોને ઘેર રાજસૂયયજ્ઞમાં શિવાદિક સવ હતા, પણ આદિપૂજન ભગવાન વિના કોઈનું ના થયું, શ્રીકૃષ્ણનું જ થયું. ત્યાં શ્રીકૃષ્ણની શિવાદિક સર્વે સ્તુતિ કરી છે.

વળી ગજેન્દ્ર ગ્રાહે ગળ્યો હતો, તે વેળાએ ગજેન્દ્ર દુઃખથી છૂટવા સાર અનિર્વચને સ્તુતિ કરી કે જે સર્વેશ્વર હોય, સર્વાત્મા હોય, સર્વનો કર્તા પુરુષ હોય, તે ભગવાનુ મુને સહાય કરો. તે સમે શિવાદિક સધળા દેવ આકાશ માર્ગે આવીને ઉભા હતા. મનમાં એમ હતું જે અમારું નામ લખને સ્તુતિ કરે તો અમે દુઃખથી મૂકાવીએ પણ અનિર્વચને બોલાવે છે, તે બર્દ તો અમારામાં નથી, ત્યારે અમે કેમ જવાય ? એમ વિચારીને કોઈ ના આવ્યા.

ત્યારે ભગવાને વિચાર્યું કે, એ બધા લક્ષણ હુંમાં છે. માટે હું જન્મું. એમ વિચારીને ભગવાને સહાય કરી. તે ભગવાન બરોબર શિવાદિકને કેમ કહેવાય ?

શેષજી પણ બધું ફેરા હરિની માયામાં મોહ પામ્યા છે. વિસ્તાર કરીને કહેતાં પાર ન આવે.

શ્રીમહાલક્ષ્મીજી, શેષજી, શિવજી, મણુપતિ, બ્રહ્મા ઇત્યાદિક દેવ, સુર્ય, ચંદ્રમા, યમ, વરુણ, કુમેર, મોટા સર્વ મુનિ, સર્વ કોઈ ભગવન્-માયામાં ભૂલ્યા છે, તે માયા ભગવાનની આગળ હસ્ત બેઠીને દાસી થઈને ઉભી રહે છે. કાલ સરખો પણ ભગવાનના લયથી કંપે છે, તો ભગવાનની બરોબર કેને કહેવાય ! શ્રીકૃષ્ણ બરોબર કોઈ નથી.

વળી એક સમય શ્રીરામચંદ્રજી જનકીના વિયોગસમયે “ હા સીતે ! હા સીતે ! ” એવે વચને વિલાપ કરતા હતા, તે સમયે શ્રીમહાદેવજી ને સતી દક્ષિણદિની બંને જણા નંદીશ્વર ઉપર બેસીને કોઈક ઋષિના આશ્રમ થકી પધારતાં હતાં તે શ્રીરામચંદ્રજી પાસે આવ્યાં. શ્રીમહાદેવજીએ નંદીશ્વર થકી હેડા ઉતરીને શ્રીરામચંદ્રજીને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યો. પરબ્રહ્મણે નમઃ એમ કહીને નંદીશ્વર ઉપર બેસીને આગળ પધાર્યા, તે સતીએ પૂછ્યું જે, હે નાથ ! આ કોઈ રાગનો પુત્ર પોતાની સ્ત્રીને વિયોગે રુદ્ધ કરે છે, તેને તમે પરબ્રહ્મ કરીને નમન કેમ કર્યું ? ત્યારે શિવજી બોલ્યા કે, અખિલ વિશ્વના ધણી પરબ્રહ્મ તે એજ છે. મનુષ્યનાટય કરી દેખાડે છે. બાકી પરમેશ્વર એજ છે, એમ કહ્યું. તદ્દપિ સતીના મનનો સંદેહ ન ટળ્યો, જે મહારાજ પરમેશ્વર એમ કેમ કરે ?

ત્યારે શિવજીએ કહ્યું કે, અમે અહિં વૃક્ષ તળે બેઠા છીએ. તારા મનમાં સંદેહ આવતો હોય તો તું પરીક્ષા લઈ આવ, એમ કહ્યું. ત્યારે સતી ત્યાંથી ચાલ્યાં. તે વેગળેથી શ્રીરામચંદ્રજીને જોઈને શ્રીજનકીજીનું રૂપ પોતે ધર્યું અને સામાં પધાર્યાં. તે સમયે શ્રીલક્ષ્મણજીને તો ભ્રમ થયો કે, શ્રીજનકીજી આવે છે, ત્યારે શ્રીરઘુનાથજીએ કહ્યું કે, તમે કહો છો તે ન હોય, એ તો સતી આવે છે. એવું કહેતાં તે પાસે આવ્યાં, ત્યારે પ્રભુએ કહ્યું કે અહો દક્ષિણદિની ! શિવજી વિના એકલાં ક્યાં થકી આવો છો ? એવું કહ્યું ત્યારે સતી લજવાયાં કે મને ઓળખી, પછી પ્રભુએ બે ચારેક ચમત્કાર દેખાડ્યા. પછી ક્ષોભ પામીને શિવજી પાસે પાછાં આવ્યાં, ત્યારે શિવજીએ પૂછ્યું કે, હે સ્ત્રી ! પરીક્ષા જોઈ આવી ? ત્યારે સતી જૂઠું બોલ્યાં કે, ના મહારાજ ! હું તો તમારા વચનનો વિશ્વાસ રાખી પાછી આવી. ત્યારે શિવજીએ ધ્યાનમાં વિચાર્યું, ત્યારે એમ ઈડું જે એ અમારી માતૃશ્રી જનકીજી તેનું રૂપ ધરીને પરીક્ષા લેઈ આવી. પ્રભુએ ઓળખી ત્યારે લજ્જા પામીને પાછી આવી. અમારી માતાનું રૂપ ધર્યું માટે હવે અમારા ઉછંગમાં બેસવા લાયક નથી. એમ વિચારીને મનમાં સ્ત્રીલાવનો ત્યાગ કર્યો. કૈલાસમાં જઈને જૂઠું આસન આપ્યું, ત્યારે સતી સમજ્યાં કે મેં એમનું કહ્યું ન માન્યું, ને પરીક્ષા લીધી, તેનું આ ફળ મને મળ્યું. વળી કોઈક સમયે કૈલાસમાં ભગવાન પધાર્યા હતા. તે ભગવાનનું રૂપ જોઈને સતીનું મન ચળ્યું. ભગવાનપર પતિલાવ આવ્યો તે મહાદેવજી જાણી ગયા, જે એનું મન ભગવાન ઉપર ચળ્યું છે. પછી શિવજીએ કહ્યું કે, હે સતિ, તારા મનમાંની વાત અમે જાણી ગયા, એમાં કશો અપરાધ નથી. શ્રીકૃષ્ણ તો તારા ને બધા જગતના સ્વામી છે. મારી આજ્ઞા જે કે, પ્રભુની સ્ત્રી થઈને પ્રભુના હરમાં રહે. પછી બ્રહ્માને તેડાવીને શિવજીએ કહ્યું કે તમે જાણવાનનો અવતાર ધરો. તમારે જે માર્વતી પુત્રી

યદ્ય અવતરશે. તેનું નામ જાંબુવંતીજી પડશે, ને તમે તેને શ્રીકૃષ્ણની સાથે પરણાવજો. તે રીતે કર્યું માટે જાંબુવંતીને પાર્વતીનો અવતાર જાણવો. માટે ડાહ્યા હોય તે વિચારો કે શિવજીની સ્ત્રી તે, પ્રભુના ધરમાં સ્ત્રી થયાં. તેનો કશો અપરાધ નહિં ને જનકીજીનું રૂપ ધર્યું માટે શિવજીએ ત્યાગ કર્યો, કેમકે શિવજી તો હરિના ભક્ત છે, ને શ્રીહરિ તો શિવજીના સ્વામી છે. તે ધરોધર કેમ કહેવાય ? ન જ કહેવાય.

ત્યાં કોઈ કહેશે કે ધણાંએક પુરાણમાં શિવજીને ઇશ્વર કહીને સર્વે પૂજ્યા છે, દેવે પણ પૂજ્યા છે, ભગવાને પણ કોઈક ઠેકાણે પૂજ્યા છે. એમ કોઈ કહે, તેનું કારણ એમ છે કે પદ્મપુરાણમાં પોતે ભગવાનેજ શિવજીને આજ્ઞા આપી છે કે તમે કલાયે કલાએ કરીને કળિયુગમાં શંકરાચાર્યાદિકનાં રૂપ ધરીને અમારી ભક્તિનો માર્ગ કંઈએક ગોપ્ય કરો. ને મોહશાસ્ત્ર પ્રકટ કરીને તમારો મહિમા ઉત્કર્ષ કરો. ત્યારે લોક મોહ પામશે. આસુર જીવ અમથકી વિમુખ થાય એવું કરો. તેમને મોહ થવા માટે અમે તમારું પૂજન ક્યાંહી ક્યાંહી કરીશું. ત્યારે તે અસુર જીવ જાણશે જે ભગવાન સરખા પૂજે છે ત્યારે શિવજી મોટા સર્વથી દેખાય છે. એવું જાણીને અમથી તે અસુર જીવ બહિર્મુખ થશે. તે ભજશે નહીં. તેનું કારણ એ કે અમને ભજશે તો થોડા શ્રમમાં સર્વ વૈકુંઠ પામશે. ત્યારે જગતમાં કોઈ રહેશે નહીં, ત્યારે સૃષ્ટિનો ઉત્તરોત્તર રેસ ચાલ્યો નહીં જાય. માટે પ્રવાહી જીવનું મન ભ્રમણ કરાવીને જગતમાં ને જગતમાં રહે એવું કરો, ને શુદ્ધ દૈવી જીવ જે અમારા હશે તેમને તો અમે બચાવી લેઈશું. તેને તમારા મોહશાસ્ત્રનો મોહ નહીં લાગે. અમને મૂકીને તેમનું મન ચળશેજ નહીં. માટે અમારી આજ્ઞા પાળીને અમે કહ્યું તે શ્રમ કરો. ત્યારે શિવજીએ પ્રભુ પ્રત્યે વિનંતિ કરી જે, હે નાથ ! હું તો તમારો દાસ છું તે ધણાંએક જીવને તમારી સન્મુખ કરું, એ તો મારો ધર્મ છે. પણ વિમુખ કરું તેનો મુને અપરાધ ન લાગે. ત્યારે ભગવાને કહ્યું જે, અમારી આજ્ઞા છે, માટે તમને દોષ નહી લાગે તદુપરાંત જે પાપનો ભય લાગતો હોય તો પદ્મપુરાણોક્ત અમારું વાસુદેવસહસ્રનામ કરીને મોહું અહીંસે શ્લોકનું સ્તોત્ર છે તે તમે જાણી જજો પછી તેનો તમને અપરાધ નહી લાગે. એ વૃત્તાંત બંધું વાસુદેવસહસ્રનામની ખીઠિકામાં શ્રીમહાદેવજીએ પાર્વતી પ્રત્યે કહી દેખાડ્યું છે. “ હે પાર્વતી ! આવી આજ્ઞા મુને પ્રભુની છે, માટે હું તેમ કરું છું.” તે વાત કિંચિત્ માત્ર તને જાણાવવા માટે હે પૃચ્છક ! મેં અહીં કહી છે.

વળી એક સમય કાશીમાં વ્યાસજી ભગવાનનું માહાત્મ્ય વર્ણન કરતા હતા, ત્યારે ભગવાને વાર્યા કે, હે વ્યાસજી ! શિવની પુરીઓમાં અમારી ઇશ્વરતા વર્ણન ના કરશો. શિવાદિક, શક્તિ, સૂર્ય ગણુપતિ, બીજા દેવની સ્તુતિ કપટે કરીને વર્ણન કરો. અમારી આજ્ઞા છે, માટે અનુચિત બોલ્યાનો તમને અપરાધ નહીં લાગે. માટે વ્યાસે જ્યાં ભગવાનની શ્રેષ્ઠતા કહી છે, તે વચન તો સત્ય માનવાં. ભગવાનની શ્રેષ્ઠતા વ્યાસે વર્ણન કરી નથી, તે જુડાં કપટ વચન જાણવાં. ભગવાનની આજ્ઞા છે માટે વ્યાસે કર્યું છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય સંહિતામાં એવું વચન છે ને વૈષ્ણવની ભ્રમણા મટવા લખી દેખાડીએ છીએ. તે શ્લોક-
વાલ્મીકેશ્વ વચઃ સત્યં સત્યં પારાશરં વચઃ । વ્યાસવાક્યં ક્વચિત્સત્યં જૈમિનેનૈવ નૈવ ચ ॥
ઈત્યાદિક વચન છે. માટે વૈષ્ણવને સંદેહ ન રાખવો. જે વ્યાસનું વચન ક્વચિત્ ક્વચિત્ સત્ય કહ્યું તે કેમ સંભવે ? વ્યાસનાં વચન તો બધાં સત્ય માનવાં. એમ સંદેહ થાય તે

ન કરવો. ભગવાન સંબંધી જોટલાં વચન તેટલાં તો સત્ય. ભગવાન વિના ખીજ ઈશ્વરતા વર્ણન કરી છે, તે કપટ વચન છે, સત્ય નથી.

વળી શિવજીએ અર્ધા જગતનો પ્રલય કર્યો, તે અપરાધે શિવજી અમંગળરૂપ થયા હતા. તે પાછા શ્રીભગવત્પાદોદકી શ્રીગંગાજીનું પાવન જળ જટાભુટમાં મસ્તક ઉપર ધારણુ કર્યું, ત્યારે પાછા શિવજી શિવરૂપ થયા. તે ભગવાનની અશોભર કેમ કહેવાય ?

કોઈએક કહેશે કે વેદમાં પણ શિવાદિકને ઈશ્વર કરીને વર્ણન કર્યા છે; તે હેતુ સમજતા નથી. શ્રીગીતાજીમાં પંદરમા અધ્યાયમાં ભગવાને શ્રીમુખે એમ કહ્યું છે કે, સ્વધર્મા વેદમાત્રનું રહસ્ય તો એક મનેજ જાણુવા માટે છે. ખીજ કોઈને જાણુવા માટે નથી, તે શ્લોક—વેદૈશ્વ સર્વૈરહમેવ વેદો વેદાંતકુદ્રેદવિદેવ ચાહં ॥ ઇત્યાદિવચનાત્ ॥

વળી પાંડવગીતામાં વેદવ્યાસજીનું વચન છે તે શ્લોક—સત્યં સત્યં પુનઃ સત્યં મુજમુત્થાય ચોચ્યતે । ન વેદાત્ પરમં શાસ્ત્રં ન દેવઃ કેશવાત્પરઃ ॥ ઇત્યાદિવચનાત્ ॥

વળી શ્રીવલ્લભાચાર્યનું વચન છે તે શ્લોક—અંતઃકરણ મદ્રાક્યં સાવધાનતયા શૃણુ । કૃષ્ણાત્ પરં નાસ્તિ દૈવં વસ્તુતો દોષવર્જિતમ્ ॥ ઇત્યાદિવચનાત્ ॥

વળી પુરાણાંતરે વચન ॥ શ્લોક—વંશીવેમૂષિતકરાત્રવનોરદામાત્ પીતામ્બરાદરુણબિંબકલા-ધરોષ્ટાત્ । પૂર્ણેન્દુસુન્દરમુસ્તાદરાવિદનેત્રાત્ કૃષ્ણાત્પરં કિમપિ તત્ત્વમહં ન જાને ॥

વળી શ્રીમહાભગવદ્ગીતામાં શ્રીમુખવાક્ય ॥ શ્લોક—મત્તઃ પરતરં નાન્યત્ ક્ષિંચિદાસ્તિ ધનંજય । મયિ સર્વમિદં પ્રોતં સૂત્રે મણિગણા ઇવ ॥

વળી ગીતાજીમાં શ્લોક—અહં સર્વસ્ય પ્રભવો મત્તઃ સર્વ પ્રવર્તતે । ઇતિ મત્વા ભજન્તે માં વુદ્ધા ભાવસમન્વિતાઃ પુનઃ ગીતાયાં અહમાદિશ્ચ મધ્યં ચ ભૂતાનામંત એત્ર ચ ॥ ઇત્યાદિવચનાત્ ॥

વળી શ્રીમહાભગવતમાં શ્લોક—યસ્યાંઘ્રિપંકજમજોશ્ચિલ્લોકપાલૈર્મૌલ્યૌત્તમૈર્ધૃતમુપાસિતતીર્થ-બ્રહ્મા ॥ ભવોદ્દમપિ યસ્ય કલા કલાયાઃ ॥

વળી શ્રીભગવદ્ગીતાની પીઠિકામાં વ્યાસવાણી ॥ શ્લોક—યં બ્રહ્મા વરુણેન્દ્રરુદ્રમસ્તઃ સ્તુન્વન્તિ ॥ ઇત્યાદિવચનાત્ ॥

શ્રીભગવત એકાદશ સ્કંધે શ્લોક—ધ્યેયં સદાપરિભવજ્ઞમર્મીષ્ટદેહં તીર્થાસ્વદં શિવ-વિરાંચિ-નુતં શરણ્યં ॥ ઇત્યાદિવચનાત્ ॥

માટે શિવજી તે ભગવાનના ભક્ત છે. તે જીઓ કે શ્રીમહાદેવજીએ જે જે વસ્તુ અંગીકાર કરી છે, તે ભગવત્સંબંધ જાણીને કરી છે તે પ્રકાર સૂક્ષ્મ કહીએ છીએ. શિવજીએ શ્રીગંગાજી મસ્તક ઉપર સદા ધારણુ કર્યા છે, તે ભગવત્પાદોદક જાણીને. વળી અર્ધો ચંદ્રમા લલાટે ધારણુ કર્યો છે, તે પણ શ્રીહરિના વામચરણારવિંદમાં અર્ધો ચંદ્રમાનું ચિન્હ છે, તે માટે વળી ચંદ્રનો ખીજે ભાવ પણ છે કે શિવજી શ્રીવૃન્દાવનમાં સખીરૂપે ભગવાનની સ્ત્રી થઈને રહ્યા છે, તે સૌભાગ્યનાં એ લક્ષણુ સદા રાખ્યાં છે. અર્ધો ચંદ્ર રૂપે તો કુંકુમના કેસરની આડનો ભાવ રાખ્યો છે; એ ભાવ ન હોય, તો અર્ધો ચંદ્ર શિદ ધરે ? પૂર્ણ ચંદ્ર ધરે પણ અર્ધો ચંદ્ર સૌભાગ્યના ભાવ માટે રાખ્યો છે. વળી કંઈને વિષે વિષપાન કર્યું છે, તેને વિષે કાળી રેષા કીડીયાં સેર સૌભાગ્યમાં મુખ્ય જોઈએ. તે ભાવ પોતાના મનમાં રાખ્યો છે. વળી કંઈ રૂંદમાળા શિવજી ધરે છે, તે જે જે ભગવાનના ભક્ત ભગવન્નામ જપનાર તે મૃત્યુ પામ્યા ત્યારે ત્યારે તેમના મસ્તક લઈ તેમને પ્રોહીને

કંઠમાં માલા ધરી છે; તેનું પ્રમાણુ રામાચલમાં શિવજીએ પાર્વતી પ્રત્યે કહ્યું છે, વળી અશ્વમેધના યુદ્ધમાં સુરથ તથા સુધન્વાનાં મસ્તક નંદીશ્વર માળાનો મેળ કરવાને બહુ પ્રયત્ન કરી માગીને લાઇ ગયા છે, તે હરિભક્તના હાવ માટે. વળી શિવજી પોતાને અંગે સ્મશાનની ભસ્મ ચોળે છે, તેનો હાવ કહીએ છીએ કે શ્રીરામચંદ્રજીની પુરી અયોધ્યા તેમાં જે મૃત્યુ પામે તેને બાળવાનું સ્મશાન કાશી છે, તે રામપુરીના લોકની ભસ્મ બાળીને શિવજી ચોળે છે. ઇત્યાદિક બંધી વસ્તુઓ શિવજીએ અંગીકાર કરી છે. તે હરિસંબંધ માટે, વિસ્તાર કરીને લખતાં પાર ના આવે.

વળી શ્રીહરિના ભક્ત જેટલા તે અનન્યભાવે એક શ્રીહરિનેજ ભજે. શિવાદિકને ના ભજે. તેનો દોષ નહીં, તે શા માટે ? કે શ્રીહરિના અંગમાં શેષ, શિવાદિક બધા દેવ આવી ગયા. તે શ્રીભાગવતમાં ઘણે ઠેકાણે કહ્યું છે, અનન્ય ભક્ત મુખ્ય ઈળ પામે, તે પ્રમાણે શિવના ભક્ત એમ જાણે જે અમે પણ વિષ્ણુનો ત્યાગ કરીને એકલા શિવને ભજીશું તે શાસ્ત્રમાં ના કહી છે. જે વિષ્ણુની નિંદા કરે, તે એકલા શિવને ભજે તો શિવજી તેને દંડ દે. તે જુઓ કે હરિવંશસ્ત્રમાં તથા શ્રીકૃષ્ણખંડમાં કહ્યું છે કે શિવજીને કોઇ એક ભક્તે પુછ્યું કે, શિવજી ! તમારા કેટલાએક ભક્ત તો સુરપવાન છે તે કેટલાએ અતિશે કુરૂપ ભૂત, પ્રેત, પિશાચાકિક, ખોડાં, લૂલાં, ભાંગેલાં, કાણાં, બહેરાં, અતિશે ભયાનક તમારા લોકમાં છે. એવી સેના છે, તેનું કારણ શું ? તે કહો, ત્યારે શ્રીમહાદેવજીએ કહ્યું કે સાંભળ ભાઇ, મારા પ્રાણવલ્લભ જે શ્રીહરિ તેમને વંદિને મને ભજ્યો છે, તે તો આ સ્વરૂપવાન અમારા દાસ છે તે, તે જેણે વિષ્ણુની નિંદા કરીને મને ભજ્યો છે, તે તે આ સર્વ ભૂત પ્રેતાદિક જાણવા, તેમને એ દંડ અમે દીધો છે. એમ શિવજીએ કહ્યું. તે શિવજીને હરિ બરોબર કેમ કહેવાય ? નજ કહેવાય.

વળી શ્રીમહાદેવજીએ શ્રીપુરુષોત્તમની પ્રેરણા આજ્ઞા થકી બધા વિશ્વનો સંહાર કર્યો, તે પાપ શિવજીને હરિએ ન લાગવા દીધું, ગંગાજીના સંબંધથી પવિત્ર કર્યો તે શિવજીએ પોતાની ઇચ્છાએ બ્રહ્માનું મસ્તક છેદ્યું હતું, તે બ્રહ્મકપાલ શિવજીને હજૂ વળગી રહ્યું છે, ત્યારે એમ સમજી લેવું કે ભગવદ્વાજા વિના શિવજી કર્મ કરે તે તેને વળગે, તેમ ભગવાનને કશું કમ રહું ભુકું કરે તે વળગે નહીં, તે શ્રીમહાભગવદ્ગીતામાં શ્રીમુખે શ્રીભગવાનેજ કહ્યું છે, તે શ્લોક—ન મે કર્માણિ લિમ્પંતિ ન મે કર્મફલ સ્પૃહા ॥ ઇત્યાદિવચનાત્ ॥

વળી કોઇ કહેશે કે સમુદ્રમાંથી કાલકૂટ વિષ નીકળ્યું, તે બીજા કોઈથી ના પીવાયું, શિવજીએ પીધું, ત્યારે શિવજી મોટાજ તો એમ જે કહે છે તે અજ્ઞાન છે, શિવજીએ વિષ પીધું તે શ્રીહરિનામના પ્રતાપ વડે પીધું છે, તે વિષનો અગ્નિ હરિનામવડે શાંત પમાડ્યો છે, એ રીતે હરિનામના બળવડે બીજા હરિભક્ત ઘણાએ વિષપાન કરીને જેરવી લીધું છે, તે કહેશે કે કયા ? તો જુઓ કે, એક તો પ્રલહાદજી, બીજા ભીમસેનાદિક વળી કલિયુગમાં મીરાંબાઇ શ્રીકૃષ્ણની અનન્ય ભક્ત હતી, તેણે તેના સ્વામીનું મોકલેલું વિષ શ્રીકૃષ્ણનું નામ લંબને પાન કર્યું, તે જળ જેવું થઇ ગયું. કશું દુઃખ દઇ ના શક્યું, ત્યારે એમાં શિવજીએ શું મોટું પરાક્રમ કર્યું ! સર્વે ભગવત નામના બળ થકી પીધું.

વળી જુઓ કે કાશીમાં જે કોઇ મૃત્યુ પામે છે, તે સમે અંતકાળને વેળા શિવજી તે પ્રાણીના શ્રવણમાં તારક મંત્ર ઉપદેશ કરે છે, તે વડે તે જીવ મુક્તિ પામે છે, તે

નારક મંત્ર તે ક્યો કે “શ્રીરામ જયરામ જયજયરામ” એટલા શબ્દ ભગવદ્ નામનો ઉપદેશ કરીને મુક્તિ આપે છે. તે ભગવાન બરોબર પોતાના નામમાં કહ્યાણુ કરવાનું બળ હોય તો પોતાના નામનો ઉપદેશ ન કરે શું! પણ ભગવાનનું નામ તે સર્વોપરિ છે, એમ જાણવું.

વળી એક વારતા ઘણી ગુણ છે, તે પ્રકટ કહેતાં નિંદા સરખું લાગે માટે કંઈ એક ગુપ્ત રાખી કહીએ છીએ કે (આ વર્ણન બીલત્સ ભાષામાં હોવાથી છાપ્યું નથી.)

x x x x x x

વિષ્ણુના ભક્ત શિવનું દર્શન કરવા નથી જતા તે શા માટે કે અમો હરિભક્ત છીએ તે શિવજી પણ હરિભક્ત છે. તે અમને દેખીને લજવાશે. માટે સહેજ રસ્તામાં જતાં શિવાલય આવે ત્યારે વૈષ્ણવ જાણીને વૈષ્ણવ “જયશ્રીકૃષ્ણ” માત્ર વેગળેથીજ કરે. એ લિંગને ધરેલું નૈવેદ્ય જે ખાય તે દરિદ્રી થાય, ને તપહીણુ થાય. ઘાતકી થાય, તે માટે એકલા ભાયડા ખાય છે, માટે તેમનું નામ તપોધન છે. મૂળે શિવજી દ્વિગંબર તો છે.જ એટલે તે નાગા ફરે છે, ને x x x x યોગીને કંઈ નમ્ર થયાની લજ્જા નથી, એ ભાવ સમજવો.

વળી જુઓ કે હરિનો ભક્ત અમ્બરીષ રાજા તેમનો અપરાધ શિવજીનો અવતાર એવા દુર્વાસા મુનિ તેમણે કર્યો, તે અપરાધ માટે તે ઋષિને બાળવાને સુદર્શન ચક્ર ભગવાનનું આવ્યું, ત્યારે દુર્વાસા નાઠા; બ્રહ્માને શરણુ ગયા, ત્યારે બ્રહ્માએ કહ્યું કે હરિ ભક્તનો અપરાધી અમથી ના રખાય. ત્યાંથી શિવજીને શરણુ ગયા, શિવજીએ પણ બ્રહ્માની પેઠે જ કહ્યું, શરણુ ન રાખ્યા, ત્યાંથી નાઠા ભગવાન પાસે ગયા. ભગવાનને કહ્યું કે મહારાજ! હું તમારે શરણુ આવ્યો છું, મે અમ્બરીષ તમારો ભક્ત તેનો અપરાધ કર્યો છે તો તે માટે મને તમારું સુદર્શન ચક્ર બાળે છે, તેના ભયથી મુને મુકાવો. ત્યારે ભગવાને કહ્યું કે શરણાગતવત્સલ તો હું ખરો, પણ તું મારે શરણુ પડે તો હું રાખું. ત્યારે શ્રીમહાલક્ષ્મીજીએ કહ્યું કે, હે નાથ! એ તમારો શરણુ પડ્યો છે જ તો એને રાખોની! ત્યારે ભગવાને કહ્યું કે હું તો અમ્બરીષના હૃદયમાં બેઠો છું ને અહીં મારા હૃદયમાં તો અમ્બરીષ બેઠો છે? તે અમ્બરીષનો તો એ અપરાધી છે, તે મારાથકી શી રીતે મૂકાય? માટે વહેલો વહેલો સઘલો ઉપાય મૂકીને અમ્બરીષના ચરણમાં મસ્તક મુકે તો ત્યાં અમ્બરીષના હૃદયમાં હું બિરાજું છું, તેથી ત્યાં હું એને ભયથી મુકાવીશ; એમ જુક્તિ કરીને અમ્બરીષના પગમાં મુનિને નમન કરાવ્યું. ને સાક્ષાત્ શિવજીનો અપરાધી કામદેવ તે શ્રીકૃષ્ણનો પુત્ર થઈને પ્રદ્યુમ્નરૂપે અવતર્યો, ત્યાં શિવજીનું કથું ચાલ્યું નહીં, તે શિવજી ભગવાન બરોબર કેમ કહેવાય? નજ કહેવાય.

વળી ભગવાનનો ભક્ત ધ્રુવજી તેણે પ્રાચીન કિંચિત્ વૈર સંબળીને સહસા કુબેરની પુરી સમીપ જઈને શિવજીનો પરમ ભક્ત જે કુબેર તેની સાથે યુદ્ધ કર્યું ને કુબેરના યક્ષ કોટાન કોટ મારી નાંખ્યા, રુધિરની નદી વહેવરાવી, તદ્દપિ ધ્રુવજી પ્રત્યે શિવજીનું કથું બળ ન ચાલ્યું ને કુબેર પણ પ્રસન્ન થઈને ધ્રુવજી સામા જઈને મળ્યા ને કહ્યું કે હે પુત્ર! તું મારી પાસે વરદાન માગ, હું ઘણો પ્રસન્ન થયો છું, કહીને પોતાના મનથી કેટલાંએક વરદાન આપીને પોતાને ઘેર આવ્યા, હરિભક્તનો પ્રતાપ એટલો છે તો હરિના પ્રતાપનું શું કહેવું?

વળી એક સમયે રાજા ચિત્રકેતુ શ્રીહરિનો ભક્ત હતો તે વિમાનમાં બેસીને સધળે ફરતો, તે એક સમયે કૈલાસમાં ક્રીમહાદેવજી પાસે આવ્યો હતો, ત્યાં શ્રીમહાદેવજી તો સદા દિગંબર રહે છે, તે પાર્વતીજીને ઉછંગમાં બેસાડીને સભા વચ્ચે બેઠા હતા, તે તે ચિત્રકેતુએ દીઠા, તે સમયે ભગવત ઇચ્છાએ ચિત્રકેતુએ એવું બોલાયું જે પોતે નગ્ન છે, તે ઉછંગમાં સ્ત્રીને બેસાડીને સભામધ્યે બેઠા છે, તે કાંઈ યોગ્ય નહીં, તેવું વચન સાંભળીને શ્રીમહાદેવજી તો ચિત્રકેતુ હરિભક્તનો પ્રભાવ સારી પેઠે જાણે છે માટે સાંભળી રહ્યા. પણ કશુંએ બોલ્યા નહીં, પણ તેવું વચન સાંભળીને શ્રીપાર્વતીજી તો ઘણું ક્રોધે ભરાયા ને એમ બોલ્યાં જે, જુઓ રે ભાઈઓ, સનકાદિક સરખા સમર્થ સભામાં બેઠા છે, તે તો શ્રીમહાદેવજીને કશું કહેતા નથી, તે ભણે છે જે એ ઇશ્વર છે, તે પુરુષને આ કોઈ અજ્ઞાની આવ્યો છે તેણે અયોગ્ય વચન કહ્યાં. તે સાંભળીને મારા સ્વામી તો કશું બોલ્યા નહીં, પણ એ મુઝને હું શિક્ષા દઉં છું, મારો શાપ તું સાંભળ, કે આ વિમાનમાંથી તું હેડો પડીને હવડાં ને હવડાં અસુર થા, તેવો દુસ્તર શાપ સાંભળીને સધળી સભા વિરમય થઈ ગઈ, જે મહાદુર્જય આ શક્તિનો શાપ એને થયો, હવે એની શી ગતિ થશે ! હવે એ હાથ જોડીને શ્રીપાર્વતીજીને નમન કરે, ને આપનો અનુગ્રહ માંગે. તો ઘણું સારું. સધળી સભાએ તો એમ ધાર્યું. પણ ચિત્રકેતુ રાજા શ્રીહરિનો ભક્ત છે, તે ભક્તિના પ્રતાપબળથી એક આણુ માત્ર પણ ગ્જાનિ ન પામ્યો. હરિ ઇચ્છા માનીને ભગવત નામની ધ્વનિ કરતો થકો વિમાનસહિત આકાશ માર્ગે ચાલ્યો. તે સમયે શ્રીપાર્વતીજીએ શ્રીમહાદેવજીને પૂછ્યું કે, હે મહારાજ ! બ્રહ્માદિકને ભય ઉપજાવે એવો મારો મહામોટો દુર્જય શાપ, તે એ પામ્યો ને તત્કાળ વિમાન થકી બ્રહ્મ થઈને પૃથ્વી ઉપર પડ્યો કેમ નહીં ? એ મોટું આશ્ચર્ય ! આ સર્વ સભાને તથા મને પણ લાગે છે. તેવું શું કારણ હશે ? તે વચન સાંભળીને સધળી સભા સાંભળતાં શ્રી ઉમીયાજી પ્રત્યે શ્રીમહાદેવજી એમ બોલ્યાં જે, હે શક્તિ ! એ મોટો હરિભક્ત છે. એનો પ્રભાવ તેં દીઠો ! એ મહાજ્ઞાની છે, શ્રી પ્રભુનો વહાલો છે. એ તારો શાપ સાંભળીને તને તથા મને પણ એ પાછો શાપ દે તો આપણુ બંનેને ભોગવવો પડે. પણ એ હરિનો દાસ મહાશાંત છે. તે શાપ દે જ નહીં ને કોઈથી ભય પામેજ નહીં. તું હરિની ભક્ત છે, માટે તારી મર્યાદા રાખવા સારું કોઈએક સમયે એનાં મનમાં આવશે, ત્યારે તારો શાપ અંગીકાર કરશે. પણ તત્કાળ તો નહિ માને. તે પછી કોઈક સમયે એ ચિત્રકેતુએ વૃત્રાસુરનો જન્મ ધરીને ઇંદ્ર સાથે મહાયુદ્ધ કર્યું છે. અસુર થયો પણ ભક્તિજ્ઞાન ખંડિત થયું નહિ. તે જન્મમાં પણ પ્રભુની મહાસ્તુતિ કરી છે.

એ વાત સાંભળીને પેલા પ્રશ્ન પૂછનારે મહાપુરુષને પૂછ્યું કે, હે મહારાજ ! તમે શ્રીપાર્વતીજીને શ્રીમહાદેવજીના મુખદ્વારા શ્રીહરિનાં ભક્ત કહ્યાં તે મને મોટો સંદેહ છે, કે પાર્વતીજીને વૈષ્ણવની દીક્ષા ને હરિની ભક્તિ શી રીતે પ્રાપ્ત થઈ છે ! જે એનો શાપ ચિત્રકેતુને માનવો પડ્યો. ત્યારે વક્તા પુરુષ બોલ્યા જે એ કથા નારદપંચરાત્ર ગ્રંથ છે, તેમાં દ્વિતીય રાત્રિના પ્રસંગમાં એ વાતો લખી છે, કે શ્રીમહાદેવજીએ શ્રીભગવાન પાસે વૈષ્ણવની દીક્ષા લઈને શ્રીકૃષ્ણ નામનો ઉપદેશ ભગવાનના શ્રીમુખથી લીધો છે. તે શ્રીપાર્વતીજી આદિ પુત્ર પરિવાર સર્વને શ્રીમહાદેવજીએ શ્રીકૃષ્ણ નામનો ઉપદેશ ને વૈષ્ણવની દીક્ષા ભગવાન પાસે અપાવી છે. માટે શ્રીપાર્વતીજીએ ચિત્રકેતુએ વૈષ્ણવ માની તેનો હેતુ એ છે.

એ ઠેકાણે કથા તો ખીજી ઘણી છે, પણ અંધ વધી જાય માટે સંક્ષેપે કહ્યું છે. એક સમય પુંડરીક જે મિથ્યાવાસુદેવ તેને દારિકાધીશે માર્યો. તેનો મિત્ર કાશી રાજા હતો. તે પક્ષ કરીને વહવા આવ્યો હતો, તેને પણ ભગવાને માર્યો. તેનો પુત્ર સુદક્ષ રાજા તે પોતાના પિતાનું વૈર લેવા માટે મહાદેવજીને પ્રસન્ન કરીને વરદાન માગ્યું જે મારા પિતાના શત્રુને હું મારું, એવો ઉપાય મુને ખતાવો. ત્યારે મહાદેવજીએ કહ્યું કે તું એક યજ્ઞ કર, દક્ષિણાયન અગ્નિનો પ્રયોગ સાધ. તે દક્ષિણાયન અગ્નિ પ્રસન્ન થઈને તારા પિતાના શત્રુનો પરાજય કરશે. તે પ્રમાણે તે રાજાએ કર્યું. ત્યારે તે દક્ષિણાયન અગ્નિ પ્રસન્ન થયો, ને કહ્યું જે તું કહે તે કરું. ત્યારે તેણે કહ્યું જે દારિકાપુરી દગ્ધ કર. તે સાંભળીને તે અગ્નિ દોડ્યો તે દારિકાના લોકને પરિતાપ કરવા માંડ્યો, ત્યારે તે પ્રજા સઘળીએ શ્રીદારિકાધીશ ચોપટ પાસા રમતા હતા ત્યાં આવીને પોકાર કર્યો, જે મહારાજ, કોઈ અગ્નિ આવ્યો છે તે બાળે છે. ત્યારે ભગવાને સુદર્શનચક્રને આજ્ઞા આપી, જે કાશી રાજાના પુત્રનો પ્રેર્યો એ અગ્નિ આવ્યો છે તેને તું ભસ્મીભૂત કરી નાખ તે બધી કાશીને પણ ભસ્મીભૂત કરી નાખ. તે ભગવાનની આજ્ઞા પાળીને સુદર્શન દોડ્યું, તે અગ્નિને પણ બાળી નાંખ્યો અને રાજાને પણ ભસ્મ કર્યો, ને બધી કાશીપુરી શ્રીમહાદેવજીના સઘળા પરિકર સુદ્ધાં દગ્ધ કરી. જાળી, અટારી, મેડી સુદ્ધાં ભસ્મીભૂત કરી નાંખ્યાં. ત્યાં શ્રીમહાદેવજીનું કશું બળ ચાલ્યું નહિ. તે મહાદેવજી ભગવાનની બરોબર કેમ કહેવાય ?

એવી કથાઓ અને ઇતિહાસ તો ઘણા છે તે ક્યાં લગી લખીએ ? માટે થોડામાં સમજી જાણે કે ભગવાનની બરોબર શેષજી, શિવજી, બ્રહ્મા ઇત્યાદિક દેવતા કોઈ નથી. માટે કોઈની નિન્દા સ્તુતિ કરવી નહિ. પણ મનના સઘળા ભ્રમ ટાળીને એક પૂણ્ય પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રને ભજવા. આ સઘળું શાસ્ત્રસંમતિ લઈને કથન કર્યું છે. મનઃકલ્પિત કોઈરૂપે જાણે.

એવું સાંભળીને પેલો પૂજનાર નિઃસદેહ થઈ ગયો. અને કહ્યું કે મહારાજ, મારા મનના સઘળા સંશય મટી ગયા. હું સમજ્યો જે જેના અંશ હોય તે તેની મોટાઈ કરે પણ શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર બરોબર કોઈ નથી.

॥ ઇતિ શ્રીકૃષ્ણજન કવિ દયારામ વિરચિત સ્વરૂપતારનમ્ય અંધ સમાપ્ત ॥

વૈષ્ણવતા અને ભારતવર્ષ.

(ભારતેન્દુ બાણુ હારશ્ચન્દ્રના લેખ પરથી અનુવાદક—શ્રીયુત ભટ્ટ શ્રીવ્રજરમણ શર્મા. તથા હરિશંકર શાસ્ત્રી.

જો વિચાર કરીને જોશો તો ચોકખું જણાશે કે ભારતવર્ષમાં સૌથી પ્રાચીન વૈષ્ણવ મત છે. અમારા આર્ય લોકોએ બધાથી પ્રાચીન કાલમાં સભ્યતાનું અવલંબન કર્યું એજ કારણથી આર્ય લોકો શું ધર્મ, શું નીતિ, બધા વિષયના, સંસાર માત્રના તેઓ દીક્ષાગુરુ છે. આર્યોએ આદિ કાલમાં સૂર્યનેજ પોતાના જગતના સૌથી ઉપકારી અને પ્રાણુદાતા સમજીને બ્રહ્મ માન્યો અને એમનો મંત્ર ગાયત્રી એથીજ એજ સૂર્યનારાયણની ઉપાસનામાં કહ્યો છે. સૂર્યના કિરણો ‘ આપો નારા જ્ઞાતિ પ્રોક્તા આપો વૈ નરસૂનવઃ ’ પાણીમાં અને મનુષ્યોમાં પ્રસરેલી રહી છે, અને એનાથીજ જીવન પ્રાપ્ત થાય છે. અને એથી જ સૂર્યનું નામ નારાયણ છે. આપણા જગતના ગૃહ માત્ર, જે સૌ દરેક બ્રહ્માણ્ડ છે, અને તેની

આકર્ષણ શક્તિથી સ્થિર છે, એજ નારાયણનું નામ અનન્ત કોટિબ્રહ્માણ્ડનાયક છે. એજ સૂર્યનું નામ વેદમાં વિષ્ણુ છે, કેમકે એની વ્યાપકતાથી જગત્ સ્થિર છે. એથીજ આર્યોમાં સૌથી પ્રાચીન એક જ દેવતા હતા. ધણા કાલ પછી સૂર્યમાં ચતુર્ભુજ દેવની કલ્પના થઈ. ' ધ્યેયઃ સદા સવિતૃમંડલમધ્યવર્તી નારાયણઃ સરસિજાસનસંનિવિષ્ટઃ ' । ' તદ્વિષ્ણોઃ કર્માણિ પસ્યત ' ' યત્ર ગાવો ભૂરિ શૃગાઃ ' ' હંદં વિષ્ણુર્વિચક્રમે ' વગેરે શ્રુતિઓ જે સૂર્ય નારાયણનાં આધિ-ભૌતિક ઐશ્વર્યની પ્રતિપાદક હતી, તે આધિદૈવિક સૂર્યની વિષ્ણુમૂર્તિના વર્ણનમાં વ્યાખ્યાત થઈ. ગમે તે રૂપથી પણ વેદોએ પ્રાચીન કાળથી વિષ્ણુનો મહિમા ગાઈ, તેના પછી એ સૂર્યની એક પ્રતિમૂર્તિને પૃથ્વી પર માનવામાં આવી, એ પ્રતિમૂર્તિ તે અગ્નિ. આર્યોનો બીજો દેવતા અગ્નિ છે. અગ્નિ એ યજ્ઞ છે. અને ' યજ્ઞો વૈ વિષ્ણુઃ '. અને યજ્ઞથીજ રુદ્ર દેવતા મનાયા, આર્યોના એક છોડીને એ દેવતા થયા, આમ પછી ત્રણ થયા, અને ત્રણ-માંથી અગ્યાર થયા, અને અગ્યારને ત્રણ ધણા કરવાથી તેંત્રીસ થયા, અને તેંત્રીસમાંથી તેંત્રીસ કરોડ થયા. આ વિષયનું વિશેષ વર્ણન જુદા પ્રસંગે કરીશું. અહીં તો ફક્ત એ એ વાત દેખાડવામાં આવે છે કે વર્તમાન સમયમાં પણ ભારતવર્ષ અને વૈષ્ણવતાને કેટલો ધનિષ્ઠ સમ્બન્ધ છે ?

શૈવ મત અનાર્યોનો છે. યુરોપના પૂર્વાદિવિદ્યા જાણવાવાલા વિદ્વાનોનો મત એ છે કે રુદ્ર વગેરે દેવતા આર્યોના નથી. પણ અનાર્યો (Non Aryan or Tamalian) ના છે. તેના એ લોકો આઠ કારણ આપે છે. પહેલા તો વેદોમાં લિંગપૂજનો નિષેધ છે. જેમકે ' વશિષ્ઠ ઇદ્રને વિનંતિ કરે છે કે અમારી વસ્તુઓને ' શિશ્નદેવા ' (લિંગપૂજક) થી બચાવો વગેરે. રુદ્રવેદ અને એવી જુદી જુદી ઋચાઓમાં પણ શિશ્નદેવા લોકોને અસુર દસ્યુ વગેરે કહ્યા છે અને રુદ્રોમાં પણ રુદ્રની સ્તુતિ ભયંકર ભાવથી કરી છે. બીજી યુક્તિ એ છે કે સ્મૃતિઓમાં લિંગપૂજનો નિષેધ છે. ડ્રોઈસર મેકસમૂલરે વશિષ્ઠસ્મૃતિના અનુવાદના ઠેકાણે આ વિષયને બહુજ ખુલાસાથી લખ્યો છે. ત્રીજી યુક્તિ તેઓ એ કહે છે કે લિંગપૂજક અને દુર્ગાલૈરવાદિકોના પૂજક બ્રાહ્મણોને પંક્તિમાંથી દૂર કરવાનું લખ્યું છે. (મિતાક્ષરાવૃત્ત બ્રહ્માણ્ડપુરાણના વાક્ય ચતુર્વિંશતિમત પરાશરવ્યાખ્યામાં માધવ શ્લોક ૩૯; આપસ્તમ્બ, ભાગવત ચતુર્થ સ્કંધ બીજા અધ્યાયનો ૨૮ શ્લોક અને ધર્માખંધસારના ત્રીજા પરિષદનો પૂર્વાર્ધ જુઓ). ચોથી યુક્તિ એમ કહે છે કે લિંગનું તથા દુર્ગાલૈરવાદિકોનું નિર્માણ ખાવામાં પાપ લખ્યું છે. કેમલાકરાહિનક નિર્ણયસિંધુ, (આચારમાધવાદિ ગ્રન્થોમાં સંખ્યાબંધ વાક્યો છે, જેમ લો). પાંચમું શાસ્ત્રમાં શિવમંદિર અને લૈરવાદિકોનાં મંદિરોને ગામની બહાર બનાવવાનું લખ્યું છે. ૪૭૬ તે લોકો કહે છે કે શૈવ બીજા મંત્રથી દીક્ષિત અને શિવને છોડીને બીજા દેવતાઓને નહિ માનવાવાળા એવા શુદ્ધ શૈવ હિંદુસ્થાન-

(૧) એન્ટીકિવટો ઓફ ઊડીસા ૧ ભાગ ૧૩૬ પાનું જુઓ.

(૨) Rigveda, IV; P. 6. and Dr. Wilson's Vedic Comments.

(૩) Professor Maxmuller's Ancient Sanskrft Lituratute P. 55.

(૪) ભાગવતના પહેલા સ્કંધના બીજા અધ્યાયનો ૨૫, શ્લોક ' વ્યવહારાધ્યાય દિવ્ય પ્રકરણ કોષ વિધાન ૧૮ શ્લોક, વશિષ્ઠ સ્મૃતિ, ગીતા સાતમો અધ્યાય, ૨૦ શ્લોક, ગૌતમકૃતાચાર સૂત્ર ૧૨ ખંડ, આચારપ્રકાશમાં મત્સ્યપુરાણનાં વાક્ય અને કાશીખંડનાં

ની અંદર બહુજ થોડા છે. અથવા તો, શિવોપાસક સ્માર્ત છે, તેમ શાક્ત છે. શાક્ત પણ શિવને પાર્વતીના પતિ સમજીનેજ વિશેષ આદર આપે છે, પણ કંઈ સર્વેશ્વર સમજીને નહિ. દક્ષિણમાં જે દીક્ષિત શેવ છે તે બહુજ થોડા છે.

શાક્ત તો જે દીક્ષિત હોય છે, તે ઘણું કરીને કૈલ ચઇ જાય છે. સૌર ગણપત્યની તો કંઈ ગણત્રીજ નથી. પણ વૈષ્ણવોમાં માધ્વ અને રામાનુજને છોડીને અને એઓમાં પણ જે ખાસ આગ્રહી છે, તેઓજ તો સાધારણ સ્માર્તોથી કંઈક જુદા છે, નહિ તો દીક્ષિત વૈષ્ણવ તો બધાજ છે. સાતમી યુક્તિ આ લોકોની એ છે કે જે અનાર્ય લોકો પ્રાચીન કાલમાં હિંદુસ્થાનમાં રહેતા હતા, અને જેઓને આર્યલોકોએ જીત્યા હતા. તેઓ શિલ્પવિદ્યા નહોતા જાણતા અને એજ હેતુથી લિંગ, પથ્થર અથવા સિદ્ધપીઠ વગેરે પૂજા એજ લોકોની છે કે જે અનાર્ય છે. આઠમું શિવ, કાલી, ભૈરવ વગેરેનો, વસ્ત્ર નિવાસ ધરેણાં વગેરે બધા આર્યોથી જુદા છે. રમશાનમાં વાસ, હાડકાંની માલા વગેરે જે એ લોકોના—શાસ્ત્રોમાં લખ્યાં છે, તે કંઈ આર્યોના જેવાં હોયિત નથી. આજ કારણથી શાસ્ત્રોમાં શિવનો ભૂગુ અને દક્ષ વગેરેનો વિવાદ કેટલીક જગાએ લખાયેલો છે, અને રુદ્ર ભાગ એજ હેતુથી યજ્ઞની બાહાર છે. જે કે આ પૂર્વોક્ત યુક્તિયો યુરોપીઅન વિદ્વાનોની છે. અમારો એની સાથે કંઈ પણ સંબંધ નથી, પણ આ વિષય માટે પરદેશીઓ શું કહે છે, ફક્ત એજ ખતલાવવાની મતલબથી અહીં લખવી પડી છે.

પશ્ચિમના યુરોપીઅન વિદ્વાનોનો એ મત છે કે, આર્ય લોકો (Aryans) જ્યારે મધ્ય એશિયામાં (Central Asia) હતા ત્યારથીજ તે લોકો વિષ્ણુનું નામ જાણે છે. ઝરોસ્ત્રિયન (Zorostrian) ગ્રંથ જે ધરાની અને આર્ય શાખાઓથી જુદા થવા અગાઉ લખાયેલા છે, તેમાં પણ વિષ્ણુનું વર્ણન છે, વેદોની શરૂઆતના વખતથી લઈને પુરાણોના વખત સુધી તો આર્યગ્રંથોમાં વિષ્ણુનો મહિમા પૂરેપૂરો છે, વળી તંત્ર અને આધુનિક ભાષા ગ્રંથોમાં એજ રીતે એકછત્ર વિષ્ણુના મહિમાનું રાજ્ય છે.

પાંચ પ્રકારની પ્રાચીન વૈષ્ણવતા—પંડિતવર બાબુ રાજેન્દ્રલાલ મિત્રે વૈષ્ણવતાના યુગને પાંચ ભાગમાં વહેંચી નાંખ્યો છે. કેમકે:—૧. વેદના આદિ સમયની વૈષ્ણવતા, ૨. બ્રાહ્મણના સમયની વૈષ્ણવતા, ૩. મહર્ષિ પાણિનિ અને બીજા ઇતિહાસોના સમયની વૈષ્ણવતા, ૪. પુરાણોના સમયની વૈષ્ણવતા, ૫. આધુનિક સમયની વૈષ્ણવતા.

વેદ સમયની વૈષ્ણવતા—વેદના પ્રારંભના સમયમાં વિષ્ણુની ઇશ્વરતા કહેવામાં આવી છે. ઋગ્વેદ સંહિતામાં વિષ્ણુની ઘણી સ્તુતિઓ છે. કોઈ અમુક સ્થાનના નાયક અથવા તો કોઈ વિશેષ તત્ત્વ યા કર્મના સ્વામી તરીકે વિષ્ણુને ઓળખાવ્યા નથી, પણ સર્વેશ્વર તરીકે તેમની સ્તુતિ કરી છે. જેમકે (વેદમંત્રોના અર્થ) “વિષ્ણુ પૃથ્વીના સાતે પડમાં વ્યાપી રહેલા છે.” વિષ્ણુએ જગતને પોતાનાં ત્રણ પગલાંની અંદર મૂકી દીધું.”

વાક્ય જુઓ. આ વિષયની ખાત્રી માટે પ્રોફેસર મેક્સમૂલર લખે છે, કે, જે ઋગ્વ્યાના વશિષ્ઠ ઋષિ છે, તેમાંજ શિશ્વદેવા લોકોની નિંદા છે આથીજ આ વિષયમાં વશિષ્ઠની સ્મૃતિ પ્રમાણને યોગ્ય છે. ઘણા લોકો એમ પણ કહે છે કે શાક્તમત નાસ્તિકોની પ્રકૃતિથીજ જન્મત માનવાવાળાઓ (Naturalists) નેચરિયોની શાખા છે. ક્રમે કરીને તેજ પ્રકૃતિને તે લોકો દેવીના આકારમાં માનવા લાગ્યા.

જગત્ તે જ વિષ્ણુના ચરણરજથી લપેટાયેલું છે.” “વિષ્ણુના કર્મોને જુઓ, જે વિષ્ણુ ઈન્દ્રના સખા-મિત્ર છે.” “હે ઋષિઓ! વિષ્ણુના ઉંચા પદને જુઓ, જે પદ આકાશમાં એક આંખની જેમ સ્થિર છે.” “હે પરિક્ષિતો! સ્તુતિ ગાઈને વિષ્ણુના ઉંચા પદને શોધો.” વગેરે વગેરે. વેદના અને વેદના બ્રાહ્મણનામના વિભાગમાં આજ મંત્રોનો મોટો વિસ્તાર કર્યો છે. વળી હજીસુધી યજ્ઞ, હોમ, શ્રાદ્ધ, આદિ બધા કર્મોમાં આ મંત્ર લખવામાં આવે છે. એવી જ રીતે ખીજા સ્થાનોમાં વિષ્ણુ લગવાનું જગતના રક્ષક તરીકે તથા સ્વર્ગ અને પૃથ્વીને બતાવનારા અને સૂર્ય અને અંધારાને ઉત્પન્ન કરનારા તરીકે ઓળખાવ્યા છે. આ મંત્રોમાં વિષ્ણુના વિષયમાં સ્વરૂપનો પરિચય એટલોજ મળે છે કે, એ વિષ્ણુએ પોતાના ૩ ત્રણ પગલાથી જગતને વ્યાપ્ત કરી રાખ્યું છે. યાસ્કાચાર્યે નિરુક્તમાં પોતાનાથી પહેલાં થઈ ગયેલા એ ઋષિઓનો મત આ મંત્રના અર્થમાં લખ્યો છે. જેમ શાક્યમુનિ લખે છે કે પૃથ્વી ઉપર અગ્નિ એ ઈશ્વરનું રૂપ છે, વાદળામાં વિજળી અને આકાશમાં સૂર્ય એ પણ ઈશ્વરનાં રૂપો છે. (કોઈ જમાનામાં સૂર્યની પૂજા સમગ્ર પૃથ્વી-માં થતી હતી એમ અનુમાન થઈ શકે છે. હજીસુધી બધી ભાષાઓમાં એક કહેવત મશહૂર છે કે “ઉગતા સૂર્યને બધા પૂજે છે”) સૂર્યના ઉદય, મધ્ય અને અસ્ત: એ ત્રણ અવસ્થાને ત્રણ પદ તરીકે (અરુણભાવ નામના ઋષિ) માને છે. દુર્ગાચાર્ય પોતાની ટીકામાં એજ મતને પુષ્ટિ આપે છે. સાયનાચાર્ય વિષ્ણુના માનવાવતારપરત્વે એ મંત્રને લગાવે છે. પરંતુ યજ્ઞ અને આદિત્ય જ વિષ્ણુ છે એ વાત તો ઘણાં લોકોએ એકમત તરીકે સ્વીકારી છે ખેર, તે સમયે સૂર્યના જ ખીજા નામ તરીકે વિષ્ણુ ગવાયા કે પોતે વિષ્ણુદેવ આદિત્યમાં જુદા ખીરાજે છે એ ઝઘડો અહીં કરવો નથી. આ બધી વાતો લખવાનો અમારો આશય એટલો જ છે. અત્યંત પ્રાચીન સમયથી વિષ્ણુ અમારા દેવતા છે. અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય: એ ત્રણ વિષ્ણુનાં જ રૂપ છે અને બ્રહ્મા, શિવ અને વિષ્ણુ એ ત્રણ દેવો એથી થયા છે.

બ્રાહ્મણ નામના વેદવિભાગના સમયમાં વિષ્ણુનું માહાત્મ્ય સૂર્યથી જૂદું કહીને વિસ્તારરૂપ વર્ણવેલું છે અને શતપથ ઐતરેય તથા તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં વિષ્ણુને દેવતાઓના દ્વારપાલ તથા દેવતાઓ માટે જગતનું રાજ્ય રક્ષણ કરનારા વગેરે કહીને લખવામાં આવ્યું છે.

ઇતિહાસસમયની વૈષ્ણવતા—ઈતિહાસ ગ્રંથોમાં રામાયણ—મહાભારતમાં તો વિષ્ણુનો મહિમા સ્પષ્ટ જ છે. વળી ઇતિહાસના ગ્રંથોના સમયમાં તો પૃથ્વી ઉપર વિષ્ણુના અવતારો માનવામાં આવ્યા છે એ વાત ખુદ્દી છે. મહર્ષિ પાણિનિના સમય કરતાં ઘણાં પ્રાચીન કાલથી કૃષ્ણાવતાર, કૃષ્ણપૂજા તથા કૃષ્ણભક્તિ પ્રચલિત હતી એ એ મહર્ષિના વ્યાકરણસૂત્રથી જ સાબીત થાય છે. “યથા જીવિકાર્થે આપણ્યે વાસુદેવ: કૃષ્ણું નમેચ્ચેત્ સુખં યાયાત્, વાસુદેવે ભક્તિરસ્ય વાસુદેવક: તેમજ પ્રદ્યુમ્ન, અનિરુદ્ધ અને સુભદ્રા વગેરે નામો પાણિનિ ઋષિએ લખ્યાં છે. તેથી જ સિદ્ધ થાય છે. એ સમય કરતાં ઘણાં પહેલાંના સમયથી શ્રીકૃષ્ણાવતારની કથા ભારતવર્ષમાં ફેલાઈ ગઈ હતી. યુનાનીયોના ઉદય પહેલાં પાણિનિનો સમય બધા માને છે. વિદ્વાનોનો એવો મત છે કે અનુક્રમે પૂજના નિયમો પણ બદલાયા છે. જેમકે પહેલાં યજ્ઞનાં આહુતિઓ અપાતી હતી, પછી બલિદાન તથા અષ્ટાંગપૂજા આદિ યોજાયાં, છેવટે દેવ વિષેનું જ્ઞાન વૃદ્ધિ પામતાં બધાં પૂજનો કરતાં દેવની ભક્તિ સર્વથી શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવી છે.

પુરાણોના સમયમાં વૈષ્ણવમત—તો વિધિપૂર્વક બરોબર ફેલાયલો હતો એ બધા જાણે છે જ. વૈષ્ણવ પુરાણોની વાત શા માટે ? શક્ત અને શૈવ પુરાણોમાં પણ શિવ કે શક્તિ વગેરે દેવદેવીઓની સ્તુતિ તેમને વિષ્ણુથી સંપૂર્ણ જુદા ગણીને કરી શક્યા નથી. હાલમાં જે વૈષ્ણવમત માનવામાં આવે છે, તેના ધણાખરા નિયમો પુરાણોના સમયથી અને તે પછીના તંત્રોના સમયથી ચાલેલા છે. વરાહ, રામ, લક્ષ્મણ અને વાસુદેવની મૂર્તિઓ એ હજાર વર્ષથી પણ જૂની મળેલી છે, તેમજ તે મૂર્તિઓ પર ખોદાયલું છે કે એ મૂર્તિઓની સ્થાપના કરનારાઓનો વંશ ભાગવત અર્થાત્ વૈષ્ણવ હતો. રાજતરંગિણી નામનો ગ્રંથ જેવાથી સ્પષ્ટ માલમ પડશે કે રામકેશવ આદિની મૂર્તિઓની પૂજા ધણા સમયથી પ્રચલિત છે. તેથી વૈષ્ણવમત નવીન કે પ્રાચીન એ ક્ષેત્રમાં ન પડતાં અહીં થોડું અદલ-બદલ થવાનું કારણ શું છે તેનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

પરમતત્ત્વની શોધનો ક્રમવિકાસ—આ વાત તો મનુષ્યના સ્વભાવમાં જ છે કે, જ્યારે તે કોઈ વાત ઉપર પ્રવૃત્તિ કરે છે ત્યારે તેની ઉત્પત્તિ કરતો રહે છે તે ત્યાંસુધી કે જ્યાંસુધી એ વિષયમાં એક છેલ્લે સુધી તે પહોંચતો નથી ત્યાંસુધી તેને સંતોષ થતો નથી. સૂર્યને માનવા તરફ જ્યારે મનુષ્યોની પ્રવૃત્તિ થઈ ત્યારે એ વિષયને પણ એ લોકો સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જ જોતા ગયા. પહેલાં તો લોકો કર્મમાર્ગમાં ફસાયા. અનેક દેવીદેવોને પૂજવા લાગ્યા. પણ બુદ્ધિનો એક સ્વભાવસિદ્ધ ધર્મ છે કે, જેમ જેમ ઉજ્જવલ થતી જાય છે, તેમ તેમ તે પોતાના વિષયને પણ ઉજ્જવલ બનાવતી જાય છે. થોડી બુદ્ધિ વધતાં જ આ વિચાર ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થાય છે આટલા દેવીદેવતા આ અનંત સૃષ્ટિના નિયામક બની શકે નહિ. આ મહાસૃષ્ટિનો કર્તા કોઈ વિશેષ શક્તિસંપન્ન ઇશ્વર છે. આવો નિશ્ચય કર્યા પછી તે ઇશ્વરનું સ્વરૂપ જાણવાની મરજી થાય છે. મતલબ કે માણસ કર્મકાણ્ડમાંથી જ્ઞાનકાંડમાં આવે છે. જ્ઞાનકાંડમાં વિચાર કરતાં કરતાં સંગતિરુચિ અનુસાર માણસ નિરીશ્વરવાદી (ઇશ્વર નહિ માનનારો નાસ્તિક) અથવા તો ઉપાસના કરતો આસ્તિક બની તેમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. એ ઉપાસના છોડીને નિરાકારની તરફ રૂચિ કરે છે પણ ઉપાસના કરતાં કરતાં જ્યારે ભક્ત પ્રબલ થાય છે ત્યારે તે પોતાના નિરાકાર ઉપાસ્યને એ ભક્ત સાકાર કહેવા મંડી પડે છે. મોટા મોટા નિરાકારવાદીઓએ પણ સ્તુતિ સમયે એવો પ્રયોગ કરેલો છે કે:—“ હે પ્રભો ! દર્શન આપો. આપના ચરણકમલોને અમારા મસ્તક પર સ્થાન દો. આપની અમૃતમય વાણી શ્રવણ કરાવો.” એવી જ રીતે પૃથ્વીવાસીઓને સહુથી પહેલાં સૂર્ય બધાથી વિશેષ આશ્ચર્ય અને ગુણકારી વસ્તુરૂપે જણાયો, પછી તેમાં દેવબુદ્ધિ થઈ. દેવબુદ્ધિ થયાથી આધિભૌતિક સૂર્યમંડળમાં એક આધિદૈવિક નારાયણ માન્યા. પછી છેવટે કહેવામાં આવ્યું કે નારાયણ એક સૂર્યમાંજ નથી, સર્વત્ર છે, અને અનંતકોટિ સૂર્ય ચંદ્ર તારા એનાજ પ્રકાશથી પ્રકાશિત છે. અર્થાત્ આધ્યાત્મિક નારાયણની ઉપાસનામાં લોકોની પ્રવૃત્તિ થઈ.

વૈષ્ણવ મતને બધા અનુસરે છે !—આ કારણોથીજ વૈષ્ણવમતની પ્રવૃત્તિ ભારત વર્ષમાં સ્વભાવસિદ્ધ છે. સારા જગતમાં ઉપાસનામાર્ગજ મુખ્ય ધર્મમાર્ગ માનવામાં આવે છે. ક્રિશ્ચિયન, મુસલમાન બ્રહ્મોસમાજ ઐહ; એ બધાને ત્યાં ઉપાસનાજ તથા તપ આદિ શુભ કર્મો મુખ્ય હોવાથી એ મત સ્માર્ત મત જેવા કહી શકાય. ક્રિશ્ચિયન, બ્રહ્મોસમાજ, મુસલ-

માન વગેરે ધર્મોમાં ભક્તિની મુખ્યતા હોવાથી એ લોકો વૈષ્ણવ મતના સિદ્ધાંત જેવા સિદ્ધાંતવાળા કહી શકાય. ઇબ્રહમાં (માયબ્રમાં) વૈષ્ણવોનાં ગ્રંથો પરથી ઘણાખરા વિષયો લીધા છે અને ઇસુખ્રિસ્તના જીવનચરિત્રમાં શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રો જેવા ચરિત્રો લખી નાંખ્યા છે. આ વાત અમે એક જુદા નિબંધમાં (“ ઇસુખ્રિસ્ત કે ઇશ કૃષ્ણ ? ” એ નામના) સવિસ્તાર લખી છે. જે ક્રિશ્ચિયન લોકો પણ વૈષ્ણવ મત જેવો જ નવો ઉભો કરી ચુક્યા છે એ વાત સિદ્ધ થાય છે તો મુસલમાનો કે જેઓ ક્રિશ્ચિયન મતની પાછળ ચાલનારા છે તે નવું ક્યાંથી લાવવાના હતા ? (અર્થાત્ દુનિયાના ધર્મો વૈષ્ણવમતના સિદ્ધાંતો ચોરીને સ્થપાયલા છે) બધા મતો વૈષ્ણવ મતનેજ અનુસરનારા છે.

અતિપ્રાચીનકાળમાં ધ્રુવ, પ્રહ્લાદાદિ વૈષ્ણવો અને મધ્યકાલના પરીક્ષિદાદિ તેમજ આધુનિકકાલના વૈષ્ણવોના આચાર, વિચાર, ખાન, પાન, ઐક્ય છે કે નહિ તેનો નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી. વૈષ્ણવાચાર અનાદિકાલથી જેમનો તેમ અવિચ્છિન્ન રીતે ચાલ્યો આવે છે કે તેમાં કાંઈ ફેરફાર થયા છે, તેના ઐતિહાસિક પ્રમાણથી મલી આવતા નથી. પ્રાચીન વૈષ્ણવો પણ આધુનિકોની પેઠે કંઠીતિલક મુદ્રા ધારણ કરતા હતા અને માંસાદિ વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરતા હતા કે નહિ તે કહી શકાય નહિ.* આધુનિકોમાં જે ધર્મરુચિ જેવામાં આવે જે, તે ઉપરથી ચોકખું જાણી શકાય છે કે થોડા વખત પહેલાં વૈષ્ણવોમાં ખાનપાનની છુટમાં ઘણા ફેરફારો થયા છે. યદ્યપિ અનેક આચાર્યોએ માનવજાતિમાં સમાનતા લાવવા અને ખાનપાનાદિ લોકોમાં ઐક્ય સ્થાપવા માટેજ પોતાના મતનો પ્રચાર કર્યો, પણ તેઓ ફાવી શક્યા નહિ. કારણકે સ્માર્તમત અને બ્રાહ્મણોની તેમાં વિશેષ હાનિ હોવાથી તેઓએ તે માર્ગમાં અટકાયત કરી. અને તેથીજ વૈષ્ણવોમાં સ્પર્શસ્પર્શને વિચાર ઘણો વધી ગયો છે. અમારા ધારવા મુજબ આ પ્રથા બહુદેવોપાસકો પ્રત્યે તિરસ્કાર બતાવવા માટેજ પ્રચલિત થઈ હશે, પણ હવે તો આ રિવાજની હદ ઘણીજ વધી ગઈ છે. તે અહીં સુધી કે એક સંપ્રદાયના વૈષ્ણવો ખીજા સંપ્રદાયના વૈષ્ણવોનો પોતાના મંદિરોમાં અને ખાનપાનમાં એકસાથે બેસાડવામાં એ સંકોચ કરે છે. અને તેથી ‘ સાત કનૌજિયા નવ ચૂલા ’ આ લોકોક્તિ ચરિતાર્થ થાય છે, પણ આ લક્ષણ તેમની અવનતિનું છે. આધુનિક સમયમાં તો વૈષ્ણવી સંપ્રદાયોની ઉન્નતિ તેમના બાહ્ય વ્યવહારો અને આડંબરોમાં ન્યૂનતા થવાથીજ થઈ શકે. અને તેથી ઐક્ય પણ થાય. આ સમયમાં લોકો તેજ મતને અનુસરે છે કે જેમાં દેહકષ્ટ ઓછું હોય. વૈષ્ણવધર્મ ભારતવર્ષનો સ્વાભાવિકધર્મ છે, તેથી લોકો તેને અનુસરે છે, તથાપિ તેમાં અનેક સંસ્કારો થવાની ઘણીજ જરૂર છે. સૌથી પ્રથમ તો આચાર્યો પોતાનો રજેગુણી અને તમોગુણી સ્વભાવનો ત્યાગ કરે ત્યારે આગળ ઉન્નતિની વાત કરી શકાય. વૃદ્ધોથીજ તેમના શીલ, સંકોચથી ધમ નભી રહ્યાં છે. વીશ પચીશ વર્ષ પછી કાંઈ પણ રહેવાનું નથી. ગુરુઓનું ચરિત્ર એવું આદર્શ હોવું જોઈએ કે જેથી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય અને વૈષ્ણવો આકર્ષાય. અને વળી કિંબહુના પૂર્ણપુરુષોત્તમ નંદનંદન શ્રીકૃષ્ણનો કેલિકથાયુક્ત અતિ રહસ્ય વર્ણનો પણ ઓછા પ્રમાણ લોકમાં ગવાય, તેનો ભાર એકાન્તિક ભકતોપર મૂકાય. અને લોકમાં સપ્રમાણ શ્રીકૃષ્ણની રહસ્ય લીલાનું વર્ણન પ્રસિદ્ધ થાય. તેવા ચરિત્રો વિશદ વ્યાખ્યા કરીને સમજવાય.

* કંઠીતિલક અને મુદ્રા વગેરે વૈષ્ણવ ચિન્હ અનાદિકાલથી જેમના તેમજ ઉતરી આવે છે.

રાસ એટલે શું ? ગોપીઓ કેમ છે ? આ સર્વ (શ્રુતિસંમત હોવા છતાં લોકોમાં ભ્રમ ફેલાયો છે તે દૂર કરવા) સપ્રમાણ્ય પ્રતિપાદન કરવું જોઈએ. અમે તો આટલી હદ સુધી ડરતા ડરતા જીભ દાખીને પણ કહેવાની હિંમત કરીએ છીએ કે સ્ત્રીઓમાં સ્નાન વ્રત વગેરેના નિયમો પણ શરીરને કષ્ટદાયક ન થાય તેવાજ હોવા જોઈએ, સંપ્રદાયના સંસ્થાપક આચાર્યોએ જે ઉત્તમ આદર્શો દ્વારા આત્મસુખનો ત્યાગ કરીને ભક્તિસુધાવડે જનસમૂહને આપ્લાવિત કર્યો તેજ આદર્શો સામે રાખીને કાર્ય કરવું જોઈએ. બાહ્ય આડંબરોને છોડીને કેવલ આંતરિક ઉન્નત પ્રેમમયી ભક્તિનોજ પ્રચાર કરવો રહ્યો. આથી જોઈ શકશો કે દશેદિશાઓમાંથી હરિનામનો કેવો સુંદર ધ્વનિ આવે છે અને વિધર્મીય શિર નમાવે છે કે નહિ ? અને સિખ, કખીરપંથી વગેરે અનેક પંથોના હિન્દુઓ પણ વેદ મૂકીને પોતાની મેળે આ ઉન્નત સમાજમાં મળે છે કે નહિ ?

કદાચ કોઈ કહેશે કે વૈષ્ણવમતનેજ હિન્દુસ્થાનનો સ્વાભાવિક ધર્મ માટે કહો છો ? તો અમે તેને કહીશું કે વૈષ્ણવમતજ ભારતવર્ષનો મુખ્ય ધર્મ છે, અને તે ભારતીયોનાં લોહી અને અસ્થિઓમાં પણ મળી ગયો છે. આના અનેક પ્રમાણો સુક્રમે સાંભળો. પ્રથમ તો કખીર, દાદ, સિખ, બાહિલ વગેરે જેટલા પંથો છે, તે સર્વે વૈષ્ણવોનીજ શાખા-પ્રશાખાઓ છે. અને સંપૂર્ણ ભારતવર્ષ તે શાખાઓથીજ આચ્છાદિત છે. જીનું, અવતાર અન્ય કોઈ દેવદેવીનો નથી. કોઈએ આવો ઉપકાર (દસ્યુદ્ધન વગેરે) કર્યો નથી. ત્રીજું, હિન્દુઓમાં નામ પણ વિષ્ણુનાજ મુકાય છે. સ્ત્રી હોય કે પુરુષ દરેકના નામ ધણું કરીને વિષ્ણુ સંબંધીજ હોય છે. કૃષ્ણભદ્ર, રામસિંહ, ગોપાલદાસ, હરિદાસ, રામપાલ, રાધા, લક્ષ્મી, રુકિમણી, ગોપી, જનકી વગેરે. જેને વિશ્વાસ ન હોય તેણે કલેક્ટર દફતરમાંથી મનુષ્યગણનાના કાગળો કઢાવીને જોઈ લેવા, અથવા પોસ્ટ ઓફીસના ક્વોર્ટી મુલાકાત લેવી. લગભગ અર્ધા જગતમાં વિષ્ણુ સંબંધી નામો છે. ચોથું, કાવ્યનાટક વગેરે (સંસ્કૃત કે ભાષામાં) જુઓ રઘુવંશ, માઘ, રામાયણ વગેરે ત્રથો વિષ્ણુનું ચરિત્ર ગણે છે. આવ ત્રથો ધણા છે. પાંચમું, પુરાણોમાં ભારત, ભાગવત, વાલ્મીકિ રામાયણ વગેરે ધણ પ્રસિદ્ધ છે. આ ત્રણે ત્રથો વૈષ્ણવમતના છે. છઠું, વ્રતોમાં મુખ્ય એકાદશી છે. આ વૈષ્ણવ-વ્રત છે. બીજા જેટલા વ્રતો છે, તે સર્વમાં અર્ધા વૈષ્ણવવ્રત છે. સાતમું, ભારતવર્ષને જેટલા મેળા ભરાય છે, તેમાંથી અર્ધાથી વધારે વિષ્ણુલીલા, વિષ્ણુપર્વ કે જ્યુલીયોના નિમિત્તેજ ભરાય છે. આઠમું, તહેવારોની પણ આજ સ્થિતિ છે; હોલી જે સાધરણ તહેવારોમાં પણ વિષ્ણુચરિત્રજ ગવાય છે. નવમું, ગીત, છંદ વગેરેમાં ચૈદ અને વિષ્ણુ-પરત્વે છે. અને ખેઆની અન્ય દેવતાપરત્વે હોય છે. દશમું, તીર્થો પણ વિષ્ણુસંબંધી ધણા છે. અગ્યારમું, નદીઓમાં ગંગામુના મુખ્ય છે, અને તે પણ વિષ્ણુ સંબંધી હોવાથી મુખ્ય છે. બારમું, ગયાજીમાં દરેક હિન્દુને પિંડદાન કરવાની ફરજ છે, ત્યાં પણ વિષ્ણુપદ છે. તેરમું, મરણ પછી શબને સ્મશાનમાં લઈ જતાં રામનામ સ્પર્શ હૈ (રામ બોલો ભાઈ રામ) કહેવાય છે. અને અંતે શુદ્ધશ્રાદ્ધમાં પ્રેતમુક્તિપ્રદોમ્બ વગેરે વાક્યોવડે વિષ્ણુનું સ્મરણ અને પૂજન થાય છે. કિંબહુના પિતૃસ્વરૂપી જનાર્દનજ કહેવાય છે. ચૈદમું, નાટક અને તમાશામાં રામલીલા રાસલીલાજ મુખ્ય છે. પંદરમું, જુઓ વૈદિક-ત્રથનો આરંભ અને અન્ત 'હરિ: ઝૌ' શબ્દથીજ થાય છે. સોળમું, સંક્રાંતિનો આરંભ

વિષ્ણુર્વિષ્ણુર્વિષ્ણુ: થાય છે. સત્તરમું, આચમનમાં કેશવ, નારાયણ, માધવ વગેરે નામો આવે છે. અઠારમું, શુદ્ધિમાં ય: સ્વરિત્ પુષ્કરોક્ષાક્ષં કહેવું પડે છે. ઓગણીશમું, પોપટને પણ રામરામ શીખવાડે છે. વીશમું, જે કોઈ પોતાનું વૃત્તાંત કહે તો તે પણ રામકહાણીજ કહેવાય છે. એકવીશમું, નાના છોકરોએને બાલગોપાલ કહે છે. બાવીશમું, પ્રેસમાં રામાયણ અને ભાગવત વગેરે ગ્રંથો પટલા પ્રમાણમાં છપાય છે તેટલા પ્રમાણમાં અન્ય દેવતાઓના ચરિત્રો છપાતા નથી કે વંચાતાં પણ નથી. ત્રીવીશમું, આર્યોના શિષ્ટાચારમાં રામરામ, જ્યશ્રીકૃષ્ણ, જ્યગોપાલ, વગેરે શબ્દો વપરાય છે. ચોવીશમાં, જે બ્રાહ્મણ ન મળે તો વૈષ્ણવ વૈરાગીને ઝાઝન કરાવે છે અને પગે લાગે છે. પચીશમું, ચંદ્ર વિષ્ણુનો સાળો હોવાથી બધા તે આંદામામા કહે છે. છવીશમું, પ્રત્યેક ગૃહસ્થના ઘરમાં તુલસી અને મહાવિષ્ણુ હોય છે. સત્તાવીશમું, ગંગાજીના ઘાટ ઉપર તથા બીજા જાહેર સ્થલોમાં રામાયણ ભાગવતીજ કથાઓ થાય છે. અઠ્ઠાવીશમું, નગરોના નામ પણ રામપુર, ગોવિન્દ-ગઢ, રઘુનાથપુર, ગોપાલપુર વગેરે હોય છે. ઓગણત્રીશમું, મીઠાઇમાં, ગોવિંદવડી, મોહનભોગ વગેરે નામ છે. દીશમું, સૂર્યવંશી અને ચંદ્રવંશી ક્ષત્રિયો શ્રીરામ અને શ્રીકૃષ્ણના વંશજો હોવાનું અભિમાન ધરાવે છે. એકત્રીશમું, બ્રાહ્મણો પણ બ્રાહ્મણો મામકી તનુ: વાક્ય કહીને પોતાની પૂજ્યતા સાબીત કરે છે. બત્રીશમું, ઔષધિઓને રામબાણુ ઉપમા આપે છે. નારાયણચૂર્ણ વરેના નામ પણ રાખે છે. તેત્રીશમું, કાર્તિક સ્નાનમાં રાધાદામોદરનું પૂજન સર્વત્ર થાય છે ચોત્રીશમું, તારકમંત્ર શ્રીરામનામજ છે. પાંત્રીશમું, કોઇ પણ સંગ્રહસ્થાનમાં જઈને જુઓ, તેટલા ચિત્રો વિષ્ણુના મળશે તેટલા અન્યના નહિ. છત્રીશમું, બાર માસના દેવતા વિષ્ણુનજી, એવા અનેક પ્રમાણો છે. વિષ્ણુથી સંબંધ ધરાવતા પદાર્થોના નામ ક્યાં સુધી ગણી શકાય? વિષ્ણુપદ=આકાશ, વિષ્ણુરાત=પરીક્ષિત, રામદાના, રામધેનુ, રામજીગૈયા, રામફલ, સીતાફલ, રામતોરઈ, શ્રીફળ, હરિગીતિ, રામકલી, રામગિરિ, રામ-વંદન, રામગા, હરિચંદન, હરિસિંગાર, હરિકેલા, હરિનેત્ર (કમળ), હરિકેલી (બંગાળ), હરિખિ, (શ્વેતંદન), હરિવાસર (એકાદશી), હરિબીજ, હરિવર્ષખંડ, કૃષ્ણકલી, કૃષ્ણકંદ, કૃષ્ણકાના, તામઉ, સીલાબદલી, સીતાકુંડ, સીતામઠી, સીતાનું રસોડું, હરિપર્વત, રામગઢ, રામગ, રાગડી, હરિપદા, નારાયણી, કનૈયા વગેરે. નગર, નદી, નદપર્વત, ફલપુત્ર અહિં સંક નામ છે. જલે વિષ્ણુ: સ્થલે વિષ્ણુ: સર્વત્ર વિષ્ણુજ છે. જે આગ્રહ મૂકી દેખે જુઓ તેમણી શકશે કે વિષ્ણુ અને ભારતવર્ષનો કેટલો સંબંધ છે, પછી અમારી વાત સમજશે ભારતવર્ષનો સ્વાભાવિક ધર્મ વૈષ્ણુવજ છે.

વૈષ્ણુવો નિવેદન કરવાનું કે આપનો મત કેવી દૃઢમિત્તિપર છે અને કેવા સાર્વ-જનીન ઉદ્ધારકવથી પરિપૂર્ણ છે, એ તો આપ સારી પેઠે સમજ્યા છો, તમારે પણ તેવીજ દૃઢતા ધારણી રીતે તેનું અનુસરણ કરવું જોઈએ. જે ભાવથી આજે હિન્દુધર્મ ચાલે છે, તે ભાવ ભવિષ્યમાં રહેશે નહિ. હવે આપણા શરીરનું બધાં ઓછું થઈ ગયું છે, વિદેશી શિક્ષાથી મનેષ્ટિ બદલાઈ ગઈ છે, જીવિકા અને ધનોપાર્જનમાં પાંચ છ કલાક પરસેવો વહેવરાવવો પડે છે. કલકતા, લાહોર, મુંબઈ, શિમલા સુધી દોડવું પડે છે. સિવિલસર્વિસ, ખેરિસ્ટરી, જીનીયરી, ડોક્ટરી વગેરેની પરીક્ષાઓ આપવા વિલાયત જવું પડે છે, અને આ બધું કશું વિના ચાલે તેમ નથી. કેમકે ક્રિશ્ચિયન, મુસલમાન, પારસી વગેરેજ અમલ-

દારો થયા કરે છે, આપણે દિનપર દિન હીન દશામાં મુકાઈએ છીએ. જે આવાનેજ નહિ મલે તો ધર્મ ક્યાંથી રહેશે? આથી જીવમાત્રનો સહજ ધર્મ ઉદરપૂરણ તરફ પણ ધ્યાન દેવાની જરૂર છે. પરસ્પર દ્વેષભાવનો ત્યાગ કરો. શૈવશાક્ત, શિખ, જૈન ગમે તે ધર્મનો હોય પ્રત્યેકની સાથે બેસો. ઉપાસના હૃદયની વસ્તુ છે, તેને આર્યક્ષેત્રમાં ફેલાવાની કાંઈ પણ જરૂર નથી. વૈષ્ણવ, શૈવ, બ્રહ્મોસમાજ આર્યસમાજ બધા જુદી જુદી પાતળી દોરીઓ જેવા છે, અને આથીજ ઐશ્વર્યરૂપી મહમસ્ત હાથીને તેઓ બાંધી શકતા નથી. આ બધી દોરીઓને મેળવીને એક મોટું દોરડું બનાવો, અને તેવડે આ હાથીને બાંધવાથી તે દિશાંતમાં દોડતો રોકાશે. અર્થાત્ હવે તે સમય નથી, હવે મહા ઘોર કલિકાલ આવ્યો છે, ચારે બાજુએ આગ લાગી છે. દ્રવિદ્વિદ્યારૂપી અગ્નિ દેશને બાળી નાખે છે, જે જગ્યાઓ અંગ્રેજોથી બચી જાય છે, તે જગ્યાઓ મુસલમાન વગેરે વિધર્મીઓ પૂરાય છે. આવક વાણિજ્યની નહતી, નોકરીની હતી, અને તે પણ આ પ્રકારે ધમે ધીમે ચાલી. હવે કામ શી રીતે ચાલી શકે? કદાચિત્ બ્રાહ્મણો અને મોટાઓ કહેકે અમને શું? અમને તો મક્તનું મલે છે. અમે કહીશું કે તમનેજ રડવું પડશે. જે કરાળકા આવી રહ્યા છે તેને આંખ ઉઘાડીને જુઓ. થોડા દિવસ પછી તમને માનનારા કવચિત્ મળશે. હવે બધાએ એકત્ર થવું જોઈએ. હિન્દુનામધારી વેદથી લઈને તંત્ર અને ભાષાંથ પર્યંતના માનના બધા એકત્ર થઈને પરમધર્મ આર્યજાતિનું ઐક્યજ માનો. આજ ધર્મના છે. અંદર તમે ગમે તેવા ભાવ ધરાવી શકો છો. તમારા ભાવને અનુસરીને ઉપાસના કરો પણ ઉપરથી બધા એક થાઓ. ધર્મસંબંધી ઉપાધિઓને છોડીને સ્વાભાવિક ધર્મની ઉન્નત્કરો.

મગને ભાવે મરી !

ભાવમાં બે હૃદ ઘટાડો

	મૂળ	લેખી કિં
૧ તત્ત્વદીપનિબંધ ભા. ૧ (સંસ્કૃત અંગ્રેજી નોટ્સ સાથે.)	૦-૮-૦	-૬.
૨ શુદ્ધાદૈતમાર્તણ્ડ (અંગ્રેજી)	૦-૮-૦	+
૩ બ્રહ્મવાદસંગ્રહ (સંસ્કૃત)	૧-૦-૦	!
૪ તેલીવાલાનો જાલાવેદાન્ત ઉપરનો નિબંધ	૦-૧૨-૦	
૫ અણુભાષ્ય ગુજરાતી ભા. ૧	૩-૦-૦	
૬ અણુભાષ્ય ગુજરાતી ભા. ૨	૩-૦-૦	
૭ ભાષ્ય સાહિત્યમાં અણુભાષ્યનું સ્થાન	૦-૪-૦	
૮ શુદ્ધાદૈતસિદ્ધાન્ત	૦-૮-૦	
૯ પદ્મનાભદાસ	૦-૧-૦	
૫ દયારામ ન્હા. ૬. કવિનું ભાષણ.	૦-૧-૦	

રૂપીઆથી ઓછા કિમતના પુસ્તકનું વી. પી. કરવામાં આવશે નહિ. મંગાવનારે ટીકીટો બીડવી.

રૂપીઆથી વધારે કિમતનું ગ્રાહકની ઇચ્છા પ્રમાણે વી. પી. કરવામાં આ

લખો:—જેઠાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ

મંત્રી: પુષ્ટિમાર્ગીવૈષ્ણવમહાસભા, માંડવીની પોળમાં શેઠની પોળ—

श्रीपुरुषोत्तमजीका चरित्र और वैष्णवमतविजय.

हीन्दी साहित्यमें यह अपूर्व साम्प्रदायिक ग्रन्थ है ऐसा कौन पुष्टिमार्गीय वैष्णव है कि जो दशगिन्तविजयी और नवलक्ष ९००००० श्लोकात्मक उच्च तत्त्वज्ञान-विषयक संस्कृत साहित्य के लेखक पण्डितपुरन्दर श्रीपुरुषोत्तमजी महाराज के नामसे अपरिचित हो ? उन्ही महानुभावका चरित्र ऐतिहासिक गवेषणापूर्ण रीति से लिखकर भी ही प्रगट किया है ! ग्रन्थ सचित्र होनेपर भी मूल्य मात्र ६ आना. मगव्यय १ आना.

लेखकः—हरिशंकर ओंकारजी शास्त्री.

लिनेका पत्ता—नं. १७४८ राजामहेताकी पोल, अहमदाबाद (गुजरात.)

हनु उँधभां छो के शुं ?

वार पडी गयो ! जलही दोडो ! वार न करो !

श्रीपुरुषोत्तमहनुं चरित्र

अने

विष्णुद्रोहीओने पडकार.

मालनी भाद्रपद शुक्ल अष्टम्या संप्रदायना छतिहासभां विशेष रूपभां यादगार
रखु के, तेज दिवस श्रीपुरुषोत्तमहनु (नवलक्ष ९००००० श्लोकपूर साहित्यना लेखक
तविजयी) जन्मदिन होवाथी, आपश्रीनां जवनचरित्र विषे अत्यार सुधी
आवेडी अद्भुत ऐतिहासिक वार्ताओथी लरपूर ग्रंथ प्रकट थछ
ये विष्णुद्रोहीओनां मुअने मर्दन करनार “ वैष्णवता अने भारतवर्ष ” अ
हरिशंकरना लेख अने श्रीधरारामकृत ‘ हरिहरादितारतम्य ’ ग्रंथ पणु छे. आ
मुवना धरभां होवोण जेछअ.

प्रसिद्ध शास्त्री हरिशंकर ओंकारछे. मूल्य मात्र चार आना. टपाल
नेना. डेकाणु—नं. १७४८, राजमहेतानी पोल, अहमदाबाद.

